

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Katedra za prapovijesnu arheologiju

Ramona Felinger

INDOEUROPEIZACIJA U ARHEOLOŠKOM
I LINGVISTIČKOM KONTEKSTU

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Tihomila Težak-Gregl

ZAGREB, 2018.

KAZALO

UVOD	3
1. NASTANAK I RAZVOJ INDOEUROPSKIH JEZIKA	5
1.1. Počeci zanimanja za sličnost i srodnost jezika	5
1.2. Indoeuropska teorija 19. stoljeća	7
2. OSNOVE INDOEUROPSKE LINGVISTIKE	13
2.1. Utvrđivanje jezične srodnosti	14
2.2. Podjela indoeuropskih jezika i indoeuropska fonologija	16
2.3. Nostratička teorija u kontekstu indoeuropeistike	20
3. INDOEUROPSKA LINGVISTIKA U SLUŽBI ARHEOLOGIJE	23
3.1. Suvremene teorije o indoeuropskoj pradomovini	25
3.2. Rekonstruirani indoeuropski okoliš i način života	29
4. INDOEUROPLJANI U ARHEOLOŠKOM KONTEKSTU	35
4.1. Indoeuropeizacija sjeverne Europe	39
4.2. Indoeuropeizacija istočne i srednje Europe s posebnim osvrtom na prostor Hrvatske ..	47
ZAKLJUČAK	62
BIBLIOGRAFIJA	64
POPIS TABLICA	69
POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	69

UVOD

Gotovo čitavu Europu danas naseljavaju govornici indoeuropskih jezika. Uzmemo li bilo koja dva od tih jezika i bez lingvističkog znanja uočiti ćemo određene površinske sličnosti, a zagrebemo li dublje te upotrijebimo jezikoslovne metode analize, sličnosti će postati očigledne i na gramatičkoj razini. Već klasični autori u svojim pregledima povijesti spominju srodnost geografski udaljenih jezika, a o tome izvještava i Biblija, knjiga koja je ne tako davno bila smatrana vjerodostojnim povijesnim izvorom. Jezik se tada, a to se ponekad u političke svrhe čini i u suvremeno doba, nerijetko izjednačavao s narodima i državama i promatrao kao dio njihovog integralnog nacionalnog identiteta. No, odakle uopće potječe jezična sličnost i što nam o tome mogu reći povijest i arheologija?

Ovaj rad bavit će se razvojem i dostignućima indoeuropeistike kao multidisciplinarne znanosti koja, koristeći istovremeno i arheologiju i lingvistiku, nastoji objasniti kako je izgledao povijesni razvoj koji je doveo do toga da polovica svjetskog stanovništva danas govori nekim indoeuropskim jezikom. Potrebno je razumjeti proces indoeuropeizacije kako bi se mogla razumjeti današnja rasprostranjenost jezika i naroda koji ih govore, pri čemu se koriste rezultati lingvističkih istraživanja koje je potrebno uskladiti s arheološkim svjedočanstvima. Isto tako, jedna od ovih dviju disciplina ponekad može ispuniti praznine na koje druga sama nije pronašla odgovor. Razni istraživači pružaju različite odgovore na pitanje koje to elemente materijalne kulture tumačimo kao pokazatelje prisutnosti Indoeuroljana. Komparativne metode neminovno moraju dovesti do traženja prauzroka, odnosno pitanja o izvorištu indoeuropskih jezika, zajedničkoj točki iz koje su se govornici tih jezika proširili svijetom. Nekoliko stoljeća istraživanja u konačnici su dovela do zamaha indoeuropeistike tijekom 20. stoljeća i definiranja nekoliko teorija i hipoteza o spomenutom zajedničkom ishodištu – indoeuropskoj pradomovini. Od nacionalistički nastrojenih teza o sjevernoeuropskoj pradomovini s početka 20. stoljeća do rezultata najsuvremenijih genetičkih istraživanja, došlo se do zaključka da je početke potrebno tražiti u razdoblju eneolitika u kojemu u arheološkom smislu možemo uočiti ogromne promjene i novine u životu prapovijesnih zajednica. No, kada govorimo o Indoeuroljanima, nikako ne govorimo samo o eneolitiku, već o periodu od ranoga eneolitika u današnjim ukrajinskim i ruskim stepama pa sve do europskog srednjega

vijeka. Ovaj će se rad pak usmjeriti u prvom redu na eneolitik i same začetke procesa indoeuropeizacije, s povremenim digresijama i izletima u druga razdoblja ako neko pitanje to zahtijeva.

Indoeuropeistika je, može se reći bez pretjerivanja, temelj arheologije svih razdoblja nakon neolitika. Bez razumijevanja prvih koraka Indoeuroljana, proučavanje znatno kasnijih društava poput Rimskoga carstva, antičke Grčke, Kelta ili Vikinga jest moguće, no s velikom prazninom na mjestu odgovora na pitanje *zašto ta društva imaju upravo te osobine koje imaju?* Rekonstruirana slika praindoeuropskoga svijeta daje podlogu i objašnjenje za društveno uređenje, materijalnu kulturu i duhovni život svih kasnijih indoeuropskih društava, od proizvoljno imenovanih arheoloških kultura tijekom prapovijesti do srednjovjekovnih društava koja su se formirala u etnik s nacionalnom državom. Na taj način, razumijevanje Indoeuroljana zapravo znači razumijevanje i uvid u začetke i temelje zapadne civilizacije. Zahvaljujući količini podataka kojom danas raspolažemo, nije pretjerano reći da je sprega arheološke i lingvističke znanosti u ovom području jedan od najboljih primjera uspješne suradnje različitih istraživačkih sfera – jer da nije bilo doprinosa poredbenopovijesne lingvistike, danas na temelju same arheologije i povijesnih izvora ne bismo znali gotovo ništa o Indoeuroljanima.

Dakako, u ovom radu bit će riječi i o stanju (ne)istraženosti ove problematike na tlu Hrvatske, odnosno područja nekadašnje Jugoslavije i cjelokupnog Podunavlja; posebice će biti riječi o badenskoj kulturi koja je s popriličnim konsenzusom prepoznata kao prva indoeuropska pojava na ovim prostorima, a koja je relativno slabo istražena i objavljena.

U obilju teorija i hipoteza o prirodi indoeuropskog društva i njegovom formiranju, ovaj rad priklonio se jednoj struji, onoj predstavljenoj idejama Marije Gimbutas o *kurganskoj kulturi* te tumačenjima njezinih nastavljača Jamesa P. Malloryja i Davida W. Anthonyja, pa će najveći dio prikaza promjena koje možemo pratiti u arheološkom i lingvističkom smislu biti promatran upravo iz toga kuta. U konačnici, potvrda toga izbora došla je iz najmanje očekivanoga pravca – najveći protivnik kurganske teorije, odnosno pricnomorske pradomovine Indoeuroljana, Sir Colin A. Renfrew, nedavno je ponukan najnovijim genetičkim analizama priznao njezinu vrijednost i odrekao se vlastite alternative teorije o anatolijskoj pradomovini.

1. NASTANAK I RAZVOJ INDOEUROPSKIH STUDIJA

Fasciniranost učenih Europljana velikim klasičnim civilizacijama bila je prisutna, može se reći bez pretjerivanja, od najranijih vremena europske civilizacije. Već su antički Rimljani i Grci bili svjesni dubine i složenosti svoje i tuđe povijesti te vlastitoga značenja za stvaranje kulturnih tekovina i oblikovanje civiliziranoga društva, da bi kroz vrijeme to isto društvo evoluiralo u renesansno i suvremeno društvo uvijek gladno znanja o svojoj prošlosti. Ta ljudima urođena općinjenost istraživanjem i traženjem (pra)uzroka došla je do svog vrhunca u vrijeme kada su romantičarske ideje o identitetu naroda i podrijetlu kulture bile u punom zamahu tijekom 19. stoljeća (Lightfoot 2006: 21), a u ne tako davnom 20. stoljeću otišla je toliko daleko da je iskorištena u propagandne i ideološke svrhe, kako se to zorno može vidjeti na primjeru nacionalsocijalističke filozofije o arijevsom podrijetlu koja je predstavljala jedan od ključnih aspekata 2. svjetskog rata. Ne čudi stoga što su učenjaci iz svih domena znanosti vrlo rano počeli uočavati sličnosti između klasičnih jezika.

1.1. Počeci zanimanja za sličnost i srodnost jezika

Već davne 1583. godine Thomas Stevens, engleski isusovac u misiji u Indiji, zabilježio je da "u ovim mjestima ima mnogo jezika. Njihov izgovor nije neugodan, a njihova je struktura srodna grčkomu i latinskomu", a dvije godine kasnije talijanski trgovac Fillipo Sasseti govorio je o sličnostima sanskrta s europskim jezicima (Mallory 2006: 13). Često su ta zapažanja bila tek manje ili više nedorečene spekulacije kakvima danas ne bismo pridavali previše važnosti, poput onih samoprozvanog znanstvenika Jamesa Parsonsa koji je 1767. godine objavio opsežno djelo pod naslovom "Ostatci Jafeta, to jest povijesna istraživanja o srodnosti i podrijetlu europskih jezika" (Mallory 2006: 11). Parsonsova prethodna djela uključivala su studije o ljudskom mjeheru, strukturi sjemenke te hermafroditizmu, no on je za lingvističku raspravu bio kvalificiran koliko i bilo koji drugi učenjak njegova doba. Prvi je napravio detaljne popise kojima je pokazao "istovjetnost" naziva za glavne brojeve u čitavom nizu jezika, što je uključivalo keltski (irski, velški), grčki, italski (latinski, talijanski, španjolski, francuski), germanski (njemački, nizozemski, danski, švedski, staroengleski, engleski), slavenski (poljski, ruski), indijski (bengalski) te iranski (perzijski) (Mallory 2006: 11–12). U slučaju irskoga, iz kojega je u duhu goropijanizma (nazvanom tako po Goropiju Bekanu koji

je sve jezike izveo iz nizozemskoga) posve netočno izveo podrijetlo svih ostalih "jafetskih" jezika, kao i velškoga otišao je i korak dalje, izrađivši opsežnu usporedbu njihovih rječnika na primjeru više od tisuću riječi.

Međutim, Parsons je ipak bio tipični proizvod svoga vremena – u razdoblju kada se povijest gledala isključivo kroz prizmu biblijskih tumačenja, i starost svijeta i jezika bila je njima ograničena. Stoga je Parsonsovo djelo prepuno biblijskih citata i povijesti temeljene na srednjovjekovnim kronikama irskih redovnika, što je, u kombinaciji s opsežnošću djela i njegovom neznanstvenom pozadinom, doprinijelo da ono padne u zaborav, a netko drugi uđe u povijest kao osoba zaslužna za "otkriće" indoeuropske jezične porodice i začetak poredbene lingvistike. Ta je osoba sir William Jones (Mallory 2006: 13).

Sir William Jones, za razliku od Parsonsa, bio je znanstvenik, filolog s reputacijom, sudac vrhovnog suda u Bengalima i osnivač Kraljevskoga azijskog društva, koji je na jednom predavanju o indijskoj kulturi 1786. godine izrekao napomenu kojom danas slobodno može započeti svaka rasprava o povijesti poredbene lingvistike, pa i lingvistike uopće (Mallory 2006: 13–14):

"Sanskrtski jezik, kakva god bila njegova drevnost, ima čudesnu strukturu, savršeniju od grčkoga, obuhvatniju od latinskoga i na uzbudljiviji način rafiniranu od oba ta jezika; pa ipak, sanskrt je s oba ta jezika povezan i u glagolskim korijenima i u gramatičkim oblicima više nego što bi bilo moglo nastati slučajnošću. Ta je povezanost toliko jaka da nijedan filolog ne bi mogao ispitati sve te jezike, a da ne povjeruje da su potekli iz nekog zajedničkog izvora koji možda više ne postoji. Iz sličnoga razloga, premda ne s toliko vjerojatnosti, može se pretpostaviti da su i gotski i keltski, premda pomiješani s drukčijim idiomom, istoga podrijetla kao i sanskrt, a istoj bi se porodici mogao pridodati i perzijski."

U ovoj je znamenitoj izjavi jasno vidljiva moderna formulacija indoeuropske teorije, no ponovno se ne smije smetnuti s uma duh vremena koji dokazuje da se sir William Jones i nije toliko razlikovao od zaboravljenog Jamesa Parsonsa. Naime, u jednom kasnijem predavanju Jones je iznio ideju o "zajedničkom izvoru" navedenih jezika koji bi seozao do Noine arke s koje je poteklo čitavo čovječanstvo (Mallory 2006: 16).

Veliki njemački filozof i matematičar Gottfried W. Leibnitz također je potpao pod s današnjeg gledišta neobične ideje o srodnosti jezika, pa ih je tako dijelio na "arapske" (misleći pritom na afrazijsku jezičnu porodicu) i keltsko-skitske, skupinu koju bi činili uglavnom jezici Europe (Matasović 2001: 240).

Još jedan veliki učenjak toga doba, njemački romantičar Friedrich von Schlegel, 1808. godine u djelu "Über die Sprache und Weisheit der Indier", "O jeziku i mudrosti Indijaca" uočio je podudarnosti etimološki srodnih riječi u latinskom, grčkom i sanskrtu, ali i perzijskom i njemačkom, što su podudarnosti koje nisu očigledne, međutim i on je patio od goropijanizma te je sve jezike izveo iz sanskrta (Mallory 2006: 17, Matasović 2001: 241–242).

1.2. Indoeuropska teorija 19. stoljeća

Istinsko znanstveno promišljanje indoeuropeističke ideje započet će tek u prvoj polovici 19. stoljeća kada je Rasmus Kristian Rask zaključio da nije dovoljno ukazati na površinsku sličnost između pojedinih riječi, već je nužno utvrditi sustavne glasovne podudarnosti. Jedna od takvih podudarnosti je primjerice ona između grčkoga *ph* i germanskoga *b*, u primjerima poput grčkog *phéro* i engleskoga *bear*, "nosim", grč. φέρω, "član bratstva" i eng. *brother*, "brat" (Mallory 2006: 16) ili grč. φύω, "postati" i gotškoga *bauan*, "stanovati", od čega dobivamo i eng. *be*, "biti" te njemački *bin*, "jesam" i *bauen*, "graditi" (Kapović 2008: 142). Također je uočeno da sustavne podudarnosti postoje i u gramatičkoj strukturi pojedinih jezika te su objavljene prve velike sinteze iz pera Raska i Franza Boppa. Potonji je prvi upotrijebio neutralan naziv kojim je opisao ideju zajedničkog prajezika, *Stammsprache*, ("izvorni" ili "korigijski" jezik), što njegov pristup bitno razlikuje od, u to doba još uvijek vrlo živih, romantičarskih ideja o sanskrtu, keltskom ili tračkom kao izvoru svih ostalih jezika (Mallory 2006: 16–17). Također je 1816. godine prvi dokazao genetsku srodnost indoeuropskih jezika analizirajući usporedne glagolske paradigme grčkoga, latinskoga, sanskrta, gotškoga i drugih indoeuropskih jezika (Matasović 2001: 242).

Vrijeme je ovo kada u upotrebu ulazi i sam termin *indoeuropski*, a skovao ga je erudit Thomas Young 1813. godine. Na ovom mjestu potrebno je napomenuti da je skovan i alternativni termin čiji je autor Conrad Malte-Brun. On je, naime, upotrijebio naziv *indogermanski*, aludirajući pritom na prostornu raširenost Indoeuroljana od indijskog potkontinenta do govornika germanskih jezika na obalama Atlantika, a takva se terminologija i danas često upotrebljava u zemljama njemačkoga govornog područja (Mallory 2006: 17).

Jedno od ključnih imena koja su stvorila temelje za indoeuropeistiku kakvu poznajemo danas bio je njemački lingvist August Schleicher koji je sredinom 19. stoljeća otišao korak dalje, te je umjesto pukog uspoređivanja riječi kakve danas poznajemo u pojedinim jezicima na temelju suvremenih oblika pokušao izvesti njihove povijesne forme i u konačnici rekonstruirati njihov zajednički praoblik (Mallory 2006: 17–19). Jezik koji je na taj način rekonstruiran je neposvjedočen, odnosno nezapisan, te nam je poznat samo kao lingvistički konstrukt, a tako rekonstruirane oblike danas bilježimo sa zvjezdicom (*) ispred riječi. Njegova je ideja u osnovi bila točna i isti se princip i danas primjenjuje prilikom rekonstruiranja oblika u poredbenoj lingvistici (i to ne samo kada je u pitanju indoeuropska jezična porodica), no Schleicherove rekonstrukcije bile su pogrešne jednostavno zato što je u njegovo vrijeme znanje o glasovnim promjenama u promatranoj jezičnoj porodici bilo tek u povojima, a on sam je pogrešno pretpostavio da je sanskrt, kao najstariji od promatranih jezika, najbolje sačuvao indoeuropske samoglasnike. Tako je i basna, *Avis akvasas ka*, "Ovca i konji" (Tablica 1.), koju je Schleicher pokušao napisati na rekonstruiranom praindоеuropskom jeziku, do danas doživjela brojne preinake (Mallory 2006: 19–21).

Inačica Augusta Schleichera iz 1868.:

Avis akvasas ka

Avis, jasmin varna na a ast, dadarka akvams, tam, vagham garum vaghantam, tam, bharam magham, tam manum aku bharantam. Avis akvabhjams a vavakat: kard aghnutai mai vidanti manum akvams agantam.

Akvasas a vavakant: krudhi avai, kard aghnutai vividvant- svas: manus patis varnam avisams karnauti svabhjam gharmam vastram avibhjams ka varna na asti.

Tat kukruvants avis agram a bhugat.

Revidirani prijevod Hermana Hirta iz 1939.:

Owis ek'woses-k^we

Owis, jesmin w^elana ne est, dedork'e ek'wons, tom, woghom g^werum weghontm, tom, bhorom megam, tom, gh^emonm ok'u bhertontm. Owis ek'womos ew^ewek^wet: kerd aghnutai moi widontei gh^emonm ek'wons ag'ontm.

Ek'woses ew^ewek^wont: k'ludhi, owei! k'erd aghnutai vidontmos: gh^emo, potis, w^elenam owjom k^wrneuti sebhoi gh^wermom westrom; owimos-k^we w^elana ne esti.

Tod k'ek'ruwos owis ag'rom ebhuget.

Winfred Lehmann i Ladislav Zgusta objavili su 1979. treću inačicu s neznatnim doradama:

Owis ekwosk^we

(G^wærei) owis, k^wesyo wlhna ne est, ekwons espektet, oinom ghe g^wrum woghom weghontm, oinomk^we megam bhorom, oinomk^we ghmenm oku bherontm.

Owis nu ekwobh(y)os ewek^wet: Ker aghnutoi moi ekwons agontm nerm widntei.

Ekws tu ewek^wont: Kludhi, owei, ker aghnutoi nsmei widntbh(y)os: ner, potis, owiom r wihnam sebhi g^whermom westrom k^wrneuti. Neghi owiom wlhna esti.

Tod kekluwos owis agrom ebhuget.

Prilično doslovan prijevod na engleski glasio bi:

[The] Sheep and [the] Horses

[On a hill] [a] sheep, on which wool not was, saw horses, one, [a] wagon heavy pulling, [another] one, [a] load great, [another] one, [a] man swiftly carrying. [The] sheep to the horses said: heart pains me seeing [a] man horses driving.

[The] horses to the sheep said: listen sheep, hearts pain us seeing: man, [the] master, wool of the sheep makes for himself [a] warm garment and to the sheep wool not is.

That having heard, [the] sheep to the plain fled.

Hrvatski prijevod:

Ovce i konji

(Na brijegu) ovca bez vune vidje konje, kako jedan vuče teška kola, drugi veliki teret, a treći na sebi nosi brzog jahača.

Reče ovca konjima: Boli me kad vidim čovjeka kako tjera konje.

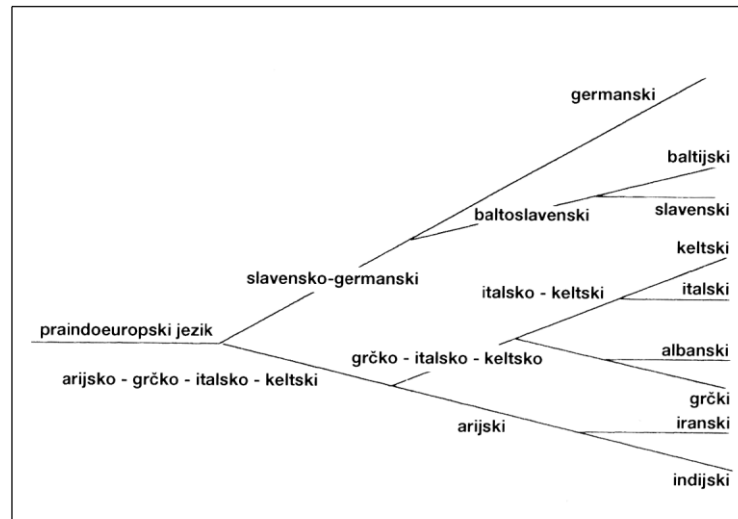
Rekoše konji ovci: Slušaj ovco! Nas boli kad vidimo kako čovjek, gospodar, izrađuje sebi toplu odjeću od vune s ovce koja nema vune za sebe.

Čuvši to, ovca pobježe u polje.

Tablica 1. Različite verzije Schleicherove basne "Ovca i konji" na rekonstruiranom praindoeuropskom jeziku (preuzeto iz Mallory 2006: 21).

Schleicher je također prvi ponudio prikaz razvoja indoeuropskih jezika u obliku modela genetičkoga stabla, za što je ideju preuzeo iz prirodnih znanosti, odnosno biologije. Tako bi u korijenu takvog stabla stajao praindoeuropski – zajednički prajezik, koji se na teritoriju na kojemu se govorio počeo granati u nekoliko različitih jezičnih skupina. Vrhovi grana tog stabla oni su jezici koji sami nisu jezici precima nijednom jeziku (Matasović 2001: 23) dok duljina grana ocrta vremensko trajanje pojedinog prajezika ili jezika prije nego što je došlo do nekog račvanja, pa tako iz dijagrama možemo iščitati da se iz sjeverne grane jezika pragermanskog izdvojio prije nego što su se međusobno razdvojili baltijski i slavenski jezici (Mallory 2006: 20). Schleicher je predlagao da se iz indoeuropskog prajezika razvio baltoslavenski prajezik iz kojega su se potom razvili prabaltijski i praslavenski, međutim latvijski je jezikoslovac Jānis Endzelīns držao da podudarnosti baltijskih i slavenskih jezika nisu posljedica genetske srodnosti, već intenzivnih jezičnih dodira, pa tako baltoslavenski prajezik ne bi ni postojao, dok su neki drugi lingvisti sve sličnosti pripisali pukoj slučajnosti (Kapović 2008: 90). Danas znamo da su u pitanju sasvim sigurno bile obje kompleksne pojave, i zajedničko podrijetlo i stalni dodiri u vremenu nakon razdvajanja od zajedničkog prajezika.

Iz ovoga je primjera lako uočljivo da je Schleicherov model bio veoma pojednostavljen te je kao takav često bio na meti kritika zbog svoje nemogućnosti da u obzir uzme miješanje dijalekata i razne druge društveno uvjetovane promjene (Muljačić 1997, 2000), no genealoško stablo ipak je osnova za sve daljnje i suvremene modele. O tome će biti više riječi u narednim poglavljima, a sada je potrebno reći još ponešto o indoeuropeistima 19. stoljeća.

Tablica 2. Model genealoškog stabla Augusta Schleichera (preuzeto iz Mallory 2006: 22).

Uz Schleichera, velika zasluga za razvoj indoeuropeistike pripada takozvanim mladogramatičarima, pripadnicima njemačke lingvističke škole koja je djelovala u prvom redu pri Sveučilištu u Leipzigu 70-ih godina 19. stoljeća.¹ Polazili su od načela da je glavni zadatak lingvistike opisati i objasniti povijesne promjene u jeziku koristeći se metodama prirodnih znanosti, pa je tako jedan od najznačajnijih pripadnika ove škole, Hermann Paul, napisao: *"Es ist eingewendet, dass es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe, als die geschichtliche. Ich muss das in Abrede stellen."* U prijevodu: "Prigovara se da postoji drukčiji znanstveni pristup jeziku osim povijesnog. Moram se usprotiviti tome." (Lightfoot 2006: 21). Mladogramatičari (koji su tako prozvani od strane "stare škole" koja je na njihove ideje gledala pomalo posprdno) su smatrali da glasovni zakoni ne poznaju iznimke, a prividne iznimke mogu se objasniti djelovanjem analogije.

¹¹ Preuzeto s internetske stranice Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=41343> (pristupljeno 1.6.2018.)

Potvrda za to bio je takozvani Vernerov zakon, pravilo koje se i danas neizbježno koristi u indoeuropskoj rekonstrukciji, a koje kaže da neke prividne iznimke u promjeni suglasnika u germanskim jezicima imaju prirodno objašnjenje uzme li se u obzir mjesto indoeuropskog naglaska². Vernerov zakon glasi - indoeuropski bezvučni suglasnici postaju zvučnima u sredini riječi ako neposredno ispred njih nije stajao indoeuropski naglasak, a njime je riješeno pitanje iznimne situacije u kojoj ne djeluje Grimmov zakon (Kapović 2008: 137–138). Djelovanje mladogramatičara rezultiralo je velikim sinteznim djelima poput "Nacrta poredbene gramatike indoeuropskih jezika" K. Brugmanna i B. Delbrücka i "Počela jezične povijesti" H. Paula. Ipak, ova škola doživjela je i dosta kritika zbog zanemarivanja sinkronijskog opisa živih jezika i usredotočenosti isključivo na mrtve jezike, iako to nije bilo posve točno.³

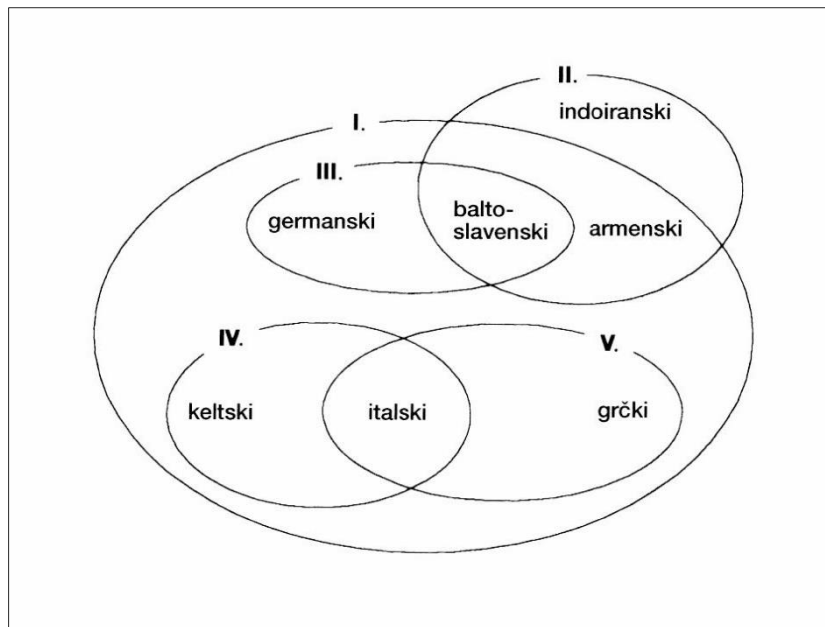
Nakon epohe mladogramatičara, zanimanje za ovu problematiku pomalo zamire, da bi dobilo pun zamah polovicom 20. stoljeća kada su se i genetska i tipološka lingvistika dovoljno razvile i profilirale s jasno izraženim metodama i teorijskim pretpostavkama da bi mogle početi raditi zajedničkim snagama (Matasović 2001: 242). Danas je indoeuropeistika potpuna znanost koja kombinira lingvistiku, arheologiju i genetiku, s velikim i značajnim istraživačkim školama poput one u nizozemskom Leidenu.

² Isto.

³ Isto.

2. OSNOVE INDOEUROPSKE LINGVISTIKE

Ranije je bilo riječi o modelu genealoškog stabla Augusta Schleichera, pri čemu je rečeno da je ono bilo osnova na koju su se nadograđivali svi budući modeli. U tom smislu u prvom redu treba spomenuti model valova Johanesa Schmidta koji je zapravo ispravak i nadopuna Schleicherova modela u kojemu je genetskom podrijetlu jezika pridodana i prostorna komponenta. Schmidt je, naime, u obzir uzeo da je neka jezična promjena isprva ograničena na manji prostor, da bi se potom poput vala proširila do nekih područja, dok neka uopće ne bi zahvatila. Crta na zemljopisnoj karti koja označuje granicu do koje se proširila jedna takva promjena naziva se izoglosom. Različite izoglose presijecaju se i miješaju na najrazličitije moguće načine, a neke se izdvajaju u zajedničke snopove ili svežnjeve, što nam omogućuje izdvajanje pojedinih jezika kao zasebnih entiteta (Matasović 2001: 24). Dakle, teorija valova i Schleicherov osnovni genealoški model nisu suprotstavljeni.

Tablica 3. Model valova Johanesa Schmidta (preuzeto iz Mallory 2006: 23).

Još jedna nadogradnja osnovne Schleicherove ideje jest prostorno-vremenski model koji je predložio Wolfgang Meid 1975. godine, u kojemu račvišta na genealoškom stablu nisu predstavljena točkama, već plohama u kojima su sadržani prostorni odnosi između genetski srodnih jezika, odnosno izoglose koje ih spajaju i dijele (Matasović 2001: 27–29). Ipak, činjenica je da i danas povijest brojnih jezičnih porodica prikazujemo pomoću tradicionalnog genealoškog stabla, ne zato što je taj model najrealističniji, već zato što često ne raspolažemo svim povijesnim, zemljopisnim i sociolingvističkim informacijama koje su potrebne za primjenu preciznijih modela (Matasović 2001: 49).

2.1. Utvrđivanje jezične srodnosti

Razni modeli koji prikazuju povijest indoeuropskih jezika govore dakle o zajedničkim jezičnim promjenama. No, od čega se te promjene sastoje; što je zapravo kriterij koji se koristi kako bi se utvrdila srodnost dvaju jezika? Na temelju čega su keltski ili slavenski jezici uvršteni u indoeuropsku jezičnu porodicu? Odgovor se krije u ranije spomenutim sustavnim glasovnim podudarnostima. Međutim, one same po sebi nikada nisu siguran dokaz genetske srodnosti jer mogu nastati i kao rezultat intenzivnih međusobnih kontakata, odnosno posuđivanja. Tako primjerice u albanskome postoji velik broj posuđenica iz latinskoga u kojima se početno *sh* pravilno podudara s latinskim *s*, npr. alb. *shume*, "mnogo" i lat. *summus*, "najviše", a u engleskom postoje riječi posuđene iz pranordijskoga u kojima je pragermansko početno **sk-* dalo *sk-* (*skill*, "vještina", *skin*, "koža") dok se isto u riječima naslijeđenim iz praindоеuropskoga odrazilo kao *sh-* (*shield*, "štit", *shade*, "sjena") (Matasović 2001: 35). Naizgled slične riječi još su manje dokaz srodnosti jer se čitave riječi prilično lako posuđuju, premda je bilo više pokušaja stvaranja takozvanog temeljnog leksika, riječi koje su izvorno prisutne u svim jezicima i najčešće se ne posuđuju iz jednog jezika u drugi. Autor najpoznatije takve liste, koja uključuje dvije stotine riječi kao što su *ja*, *ti*, *ime*, *srce*, *pas*, *Sunce*, *voda* itd., američki je lingvist Morris Swadesh, međutim statistička je činjenica da su riječi sadržane u temeljnom leksiku posuđene dovoljno često da tu listu ne možemo smatrati pouzdanim dokazom srodnosti (Matasović 2001: 35–37).

U posljednjih nekoliko godina ponovno se aktualizirala ideja o dokazivanju srodnosti na temelju prisutnosti i učestalosti određenih riječi. Tako su 2012. godine R. Bouckaert i Q. Atkinson sa suradnicima predstavili dokaze o anatolijskoj pradomovini Indoeuroljana dobivene primjenom računalnih statističkih metoda, odnosno analizom onoga što autori zovu *basic vocabulary terms*, "temeljni pojmovi vokabulara" (Bouckaert et al. 2012: 957–960). Njihovi su rezultati odjeknuli čak i u popularnim medijima koji su tada pisali senzacionalističke naslove o "konačnom rješenju zagonetke indoeuropske pradomovine", no ti rezultati su ne samo potpuno pogrešni zbog korištenja metode koja sama za sebe jednostavno ne može potvrditi teze koje autori žele vidjeti, već podupiru i teoriju o anatolijskoj pradomovini koje se nedavno, o čemu će više riječi biti kasnije, odrekao i njezin vlastiti autor koji ju je desetljećima izrazito gorljivo zastupao, Sir Colin A. Renfrew.

Osim sustavnih glasovnih podudarnosti, srodni jezici moraju pokazivati i funkcionalne, odnosno morfološke podudarnosti, što znači da je potrebno utvrditi da promatrani jezici sadrže slične gramatičke morfeme koji imaju sličnu ili identičnu funkciju. Ponekad se podudaraju i čitave morfološke paradigme, zatvorene klase oblika riječi koje izražavaju određene gramatičke kategorije i tvore se prema točno određenim pravilima. To je vrlo važno jer se čitave morfološke paradigme, za razliku od izdvojenih gramatičkih morfema, glasova i riječi, nikad ili gotovo nikad ne posuđuju, a ako se i posude, u pitanju će biti pravilni obrasci, nikada nepravilne paradigme i izuzeci (Matasović 2001: 37–43). Štoviše, upravo su morfološke podudarnosti prve bile sistematski uočene, kada je već spomenuti F. Bopp 1816. godine dokazao genetsku srodnost indoeuropskih jezika uspoređujući glagolske paradigme sanskrt, latinskoga, grčkoga i drugih jezika, dok se pojam glasovnih podudarnosti u indoeuropskoj lingvistici pojavio nakon toga, 1922. godine, u jednom radu J. Grimma (Matasović 2001: 38). Ukratko, nijedan od ovih kriterija sam po sebi ne može biti dokaz srodnosti i isključiti posuđivanje ili slučajnost, ali kada se više navedenih kriterija pronalazi na istom mjestu, zajedno čine neboriv dokaz srodnosti (Matasović 2001: 40–41).

Vrlo korisna nit vodilja jest i saznanje kako se vrši posuđivanje između jezika, odnosno kojim redoslijedom jezici najčešće vrše posuđivanje u kontaktnim situacijama. Naime, leksičko posuđivanje najlakše je i najčešće, slijede ga fonološko, tvorbeno i semantičko, dok se na suprotni kraj liste smjestilo sintaktičko i morfološko posuđivanje kao najteže, odnosno najmanje zastupljeno (Matasović 2001: 69). U pravilu, jezici stupaju u međusobne dodire na višim razinama navedene hijerarhije samo ako među njima već postoje dodiri na nižim razinama. Međutim, treba imati na umu i činjenicu da se posuđivanje na leksičkoj razini često vrši u situacijama jezične neravnopravnosti, kada je jezik davatelj kulturno i društveno nadmoćan jeziku primatelju, a u komunikacijskoj zajednici ne postoji raširena diglosija, odnosno nema velikoga broja govornika koji vladaju i jednim i drugim jezikom. Na sintaktičkoj i semantičkoj razini posuđivanje je najraširenije u situacijama u kojima postoji velik broj dvojezičnih govornika. Tvorbeno je pak posuđivanje uobičajeno posljedica intenzivnog leksičkog posuđivanja, a morfološko je posuđivanje, kao što je već rečeno, posve izuzetno (Matasović 2001: 69). Naravno, ova načela nije uvijek jednostavno uzeti u obzir prilikom izučavanja mrtvih jezika čije nam je društveno okruženje nepoznato ili poznato isključivo iz arheoloških ili povijesnih izvora.

2.2. Podjela indoeuropskih jezika i indoeuropska fonologija

Kako je ranije spomenuto, prve korake prema rekonstruiranju indoeuropskog prajezika učinio je August Schleicher. Već je on privukao brojne kritike svojim rudimentarnim pokušajima, a i danas, kada naizgled mislimo da znamo sve o indoeuropskoj fonologiji, brojni lingvisti i dalje vode gorljive rasprave o pojedinim interpretacijama i rekonstrukcijama. I danas, kao i u Schleicherovo vrijeme, postoje dvije struje tumačenja. Jedna od njih rekonstrukcije vidi kao doslovno "oživljavanje" povijesnog stanja pojedinog jezika ili prajezika; izvođenje riječi koje bismo, kada bismo se na neki način mogli vratiti u prošlost i susresti govornike praindoeuropskoga, mogli upotrijebiti i govoriti kao na bilo kojem živućem jeziku. Druga struja rekonstrukcije vidi kao lingvističke konstrukcije – sažete formule kojima bilježimo jezičnu povijest na najkraći mogući način (Mallory 2006: 19–21).

Bez obzira kojoj se školi priklonili, danas će Schleicherova basna o ovci i konjima zvučati bitno drukčije od izvornika, pa i od revidirane verzije koju je Herman Hirt napravio 30-ih godina prošloga stoljeća, tako da će izvorna *Avis akvasas ka* i Hirtova *Owis ek'woses-k^we* danas glasiti **h₂ówis ek'woses-k^we* (Mallory 2006: 19–21; vidi Tablicu 1).

Lingvistička se rekonstrukcija vrši na način da se sustavno uspoređuju odrazi pojedinih glasova u više jezika kako bi se došlo do najboljeg rješenja za rekonstrukciju određenog glasa u prajeziku. Isti se princip primjenjuje kako za rekonstrukciju prajezika pojedine grane indoeuropskih jezika (npr. pragermanski ili baltoslavenski), tako i za krajnji cilj – zajednički praindoeuropski jezik. Glasovi se u pravilu mijenjaju prema predvidljivim obrascima, a najbolje je rješenje ono pomoću kojega je moguće najlakše, odnosno najekonomičnije objasniti odraze promatranog glasa u jezicima potomcima. Primjerice, ako usporedimo sanskrtsku riječ *ási*, staroslavensku *jesi*, latinsku *ēs*, hetitsku *ēšši*, gotsku *is*, armensku *es* i starolitavsku *esi*, može se zaključiti da je početni samoglasnik rekonstruirane praindoeuropske riječi bio **e* (Kapović 2008: 124). Svi navedeni odrazi očekivani su jer su fonetske promjene */e/ > /a/* preko međufaze */æ/*, kao i */e/ > /i/* uobičajene i česte u jezicima svijeta, dok bi, kada bismo primjerice pretpostavili praindoeuropsko **a* na ovom mjestu, bilo znatno teže objasniti zašto je ono očuvano samo u sanskrtu, a u svim je drugim jezicima prešlo u */e/*. Posebno bi teško bilo objasniti gotski odraz jer bi za nastanak */i/* iz */a/* trebalo pretpostaviti čitav niz međufaza, što nije ekonomično (Kapović 2008: 124).

Na ovome mjestu bilo bi preopširno razmatrati brojne, složene detalje indoeuropske fonologije, stoga će ona biti svedena na tablični pregled koji u osnovnim crtama prikazuje neke od rekonstruiranih glasova i njihove odraze u jezicima potomcima.

ie.	stind.	ave.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	het.	luv.	kelt.	arm.	alb.	toh. B
*p	p	p	π	p	p	p	f	pp	pp	*p-	h-, p-, w	p	p
*b	b	b	β	b	b	b	p	p	p	*b	p	b	p
*b ^h	bh	b	φ	f-, - b-	b	b	b	p	p	*b	b	b	p
*t	t	t	τ	t	t	t	þ	tt	tt	*t	t'	t	t, ts, c
*d	d	d	δ	d	d	d	t	t	t	*d	t	d	t, ts, c
*d ^h	dh	d	θ	f-, - d/b-	d	d	d	t	t	*d	d	d	t, ts, c
*k	k, c	k, č	κ	c	k, č, c	k	h	kk	kk	*k	k'	k, q	k, ś
*g	g, j	g, ĵ	γ	g	g, ž, ʒ	g	k	k	k, y	*g	k	g, qj	k, ś
*g ^h	gh, h	g, ĵ	χ	h	g, ž, ʒ	g	g	k	k	*g	g	g, qj	k, ś
*k̥	ś	s	κ	c	s	š	h	kk	z	*k	s	th	k, ś
*g̊	j	z	γ	g	z	ž	k	k	k, y	*g	c	dh	k, ś
*g ^h	h	z	χ	h	z	ž	g	k	k, y	*g	j	d	k, ś
*k ^w	k, c	k, č	π, τ, κ	qu	k, č, c	k	hv	kku	kku	*k ^w	k', č'	k, s	k, ś
*g ^w	g, j	g, ĵ	β, δ, γ	u	g, ž, ʒ	g	q	ku	u	*b	k	g, z	k, ś
*g ^w h	gh, h	g, ĵ	φ, θ, χ	f-, - u/b-	g, ž, ʒ	g	w	ku	u	*g ^w	g, ĵ	g, z	k, ś

Tablica 4. Rekonstruirani praindoeuropski bezvučni, zvučni i aspirirani okluzivi i njihovi odrazi u staroindijskom, avestičkom, grčkom, staroslavenskom, litavskom, gotskom, hetitskom, luvijskom, keltskom, armenskom, albanskom i toharskom (preuzeto iz Kapović 2008: 172).

ie.	stind	av.	grč	lat.	stsl	lit.	got	stir.	het.	arm	alb.	toh.
*e	a	a	ε	e	e	e	i	e	e/i	e	je/j a	ā
*o	a/ā	a/ā	o	o	o	a	a	o	a	o/a	a	e
*h ₂ e	a	a	α	a	o	a	a	a	ḥa	a	a	ā
*ē	ā	ā	η	ē	ě	ė	ē	í	e	i	o	a/e
*ō	ā	ā	ω	ō	a	uo	ō	á	a	u	e	ā
*eh ₂	ā	ā	ā > η	ā	a	o	ō	á	aḥ	a	o	ā
*ey	e	aē/ōi	ει	ī	i	ie/e i	ei	ía/é	e	ē	i	i
*oy	e	aē/ōi	οι	oe/ ū	ě	ie/a i	ai	óe	e/ai	ē	e	e/ai
*h ₂ e y	e	aē/ōi	αι	ae	ě	ie/a i	ai	áe	e/ai	ay	e	e/ai
*ew	o	ao/ē u	ευ	ū	ju	iau	iu	úa/ ó	u	oy	e	u
*ow	o	ao/ē u	ου	ū	u	au	au	úa/ ó	u/a u	oy	a	o/a u
*h ₂ e w	o	ao/ē u	αυ	au	u	au	au	úa/ ó	u/a u	aw	a	o/a u

Tablica 5. Rekonstruirani praindoeuropski samoglasnici i njihovi odrazi u pojedinim jezicima (preuzeto iz Kapović 2008: 261–262).

Svi indoeuropski jezici tradicionalno se dijele na kentumsku (prema lat. *centum*, "sto") i satemsku (prema avestičkom *satəm*, "sto") skupinu prema načinu na koji se u njima odražavaju praindoeuropski palatalizirani velari, *k', *g', g^h (Kapović 2008: 147).

Nekoć je prevladalo mišljenje da kentumski i satemski jezici predstavljaju dva indoeuropska dijalekta, pri čemu bi kentumski jezici činili zapadni, a satemski istočni dijalekt. To poprilično proturječi Schleicherovom modelu genealoškog stabla jer ono ukazuje na povijesnu bliskost germanskih i baltoslavenskih jezika, no satemski odrazi u baltoslavenskima trebali bi upućivati na njihovu veću bliskost s jezicima Azije (Mallory 2006: 22). Isticanje važnosti ove podjele promijenilo se početkom 20. stoljeća otkrićem toharskoga jezika, odnosno poslovnih ugovora i spisa o budizmu, liječništvu, magiji na jezicima čija su dva dijalekta nazvani toharskim A (ili turfanskim) i toharskim B (ili kučanskim), na području kineskog Turkeстана (Mallory 2006: 72). U velikom broju spisa radilo se o prijevodima sa sanskrta, a odmah je bilo jasno da je toharski jezik, na iznenađenje istraživača, kentumski umjesto očekivanog satemskog (Mallory 2006: 72) jer su u njemu indoeuropski palatovelari dali velare. To je otkriće bilo toliko začuđujuće da su neki ovaj jezik isprva prozvali keltskim, što je dakako posve netočno. Tako je toharski postao geografski najistočniji indoeuropski jezik te najistočniji kentumski jezik, a pojmovi kentumski i satemski počeli su označavati samo koji jezici kako odražavaju praindoeuropske velare. Danas je jasno da se radi tek o jednoj ne toliko značajnoj izoglosi, što je jasno i iz činjenice da su njome razdvojeni genetski izuzetno bliski jezici poput luvijjskog i hetitskog (Kapović 2008: 166–167).

2.3. Nostratička teorija u kontekstu indoeuropeistike

Neki lingvisti u korištenju ranije opisane metode lingvističke rekonstrukcije idu i korak dalje, gurajući rekonstrukciju znatno dublje u prapovijest, kako bi rekonstruirali pra(pra)jezik koji bi predstavljao zajedničko izvorište velikih jezičnih porodica, primjerice indoeuropske i uralske. Tu je ideju razradio danski lingvist Holger Pedersen početkom 20. stoljeća, pretpostavljajući da više euroazijskih jezičnih porodica (indoeuropska, uralska, altajska i semitska) imaju zajedničko ishodište, odnosno da su sve te porodice tek grane jedne hipotetske natporodice koju je nazvao "nostratičkom", prema lat. *nostras*, "naš" (Matasović 2001: 148–149).

Pedesetak godina kasnije, nostratičku je teoriju ponovno popularizirao veliki ruski lingvist Vladislav M. Illič-Svityč koji je među nostratičke jezike svrstao indoeuropske, afrazijske (što uključuje i semitske), uralске, altajske, dravidske i kartvelske jezike, no njegovi nastavljači do danas nisu pružili posve uvjerljive dokaze da fonološke podudarnosti između navedenih porodica nisu proizvod slučajnosti (Matasović 2001: 149). Nostratička teorija ima svoje zagovornike i u hrvatskim lingvističkim krugovima, pri čemu se u prvom redu ističe Alemko Gluhak.

Nekoliko je elemenata koji nostratičku teoriju čine problematičnom. Možda i najveće pitanje koje se nameće jest - koliko duboko u (pra)povijest može ići lingvistička rekonstrukcija? Je li naš krajnji domet indoeuropski ili uralски prajezik, ili je pak moguće ići toliko duboko da možemo rekonstruirati jezike neolitika ili čak paleolitika? Čini se kako ova problematika odgovara na manje pitanja nego što ih otvara. Jedno od pitanja koja se neizbježno nameću ako pokušamo pogurnuti rekonstrukciju duboko u paleolitik jest ono o evoluciji jezika uopće, što pak posljedično zahtijeva objašnjenje razvoja jezika (a prije toga i razvoj same sposobnosti govora u donjem paleolitu) i procesa širenja diljem svijeta. Ono što možemo reći sa sigurnošću, s obzirom na prilično veliku prostornu raširenost nevelikih paleolitičkih populacija, jest da jezik nije imao jedno ishodište, već je njegov postanak poligenetski. Monogenetsko ishodište bilo bi više u duhu nostratičke teorije koja bi, kada bi se gotovo unedogled radile rekonstrukcije rekonstrukcija, morala dovesti do jednog, vrlo ranog ishodišnog prajezika koji bi trebao biti podloga za sve ili barem većinu velikih jezičnih porodica svijeta, no za smještanje monogenetskog ishodišta u prostor i vrijeme jednostavno nema dokaza te se takva teorija protivi poznatim brzinama širenja jezičnih promjena (Nichols 1998: 140–143). Unatoč tome, N. Chomsky smatra da je njegova naveliko kritizirana *univerzalna gramatika*, koju on zamišlja kao skup gramatičkih osobina koje su zajedničke svim jezicima svijeta, rezultat konvergentne evolucije jezika. Takva tvrdnja ne stoji jer gramatičke razlike nisu tako minimalne kako Chomsky zamišlja; da je njegov model održiv, razlike između raznih jezika na posve suprotnim krajevima svijeta svodile bi se eventualno na leksik, a iskustvo nam kaže da to jednostavno nije slučaj (Chomsky 2004: 379–405).

Činjenica je da poredbenopovijesnom metodom možemo rekonstruirati leksik koji predstavlja samo posljednju fazu u razvitku indoeuropskog prajezika, neposredno prije njegova raspada na zasebne grane i jezike (primjera radi, paralelno tome, kada rekonstruiramo prajezik na temelju današnjih romanskih jezika, ne dobivamo klasični latinski, već neki kasni oblik vulgarnolatinskoga jezika). Radi se o trenutku kada je taj prajezik već bio jako dijalekatski raščlanjen, pa je prilikom rekonstrukcije gotovo nemoguće ustanoviti koji smo indoeuropski dijalekt i koju fazu u njegovu razvoju zapravo rekonstruirali (Kapović 2008: 60, 128). Ako rekonstruiramo uvijek samo posljednju fazu nekog jezika ili prajezika, koliko daleko takva rekonstrukcija može ići? Drugi problem proizlazi iz načela da se prilikom rekonstrukcije koristi najekonomičnije rješenje. Ono zapravo implicira da se nostratičkom rekonstrukcijom neprekidno provodi daljnje sažimanje, pa je upitno što zapravo predstavlja iznimno sažeti oblik koji smo u konačnici dobili, a koji je ponekad tek jedan slog. Kao još jednu prepreku dubinskoj rekonstrukciji potrebno je istaknuti kako se praktički ni u jednoj teoriji koja indoeuropski prajezik povezuje s nekim drugim prajezikom ne mogu naći podudarnosti indoeuropskih samoglasnika sa samoglasnicima drugoga promatranog prajezika, već se eventualne podudarnosti mogu naći samo u suglasnicima (Kapović 2008: 231).

Čitavo znanje o strukturi jezika kojim raspolaže današnja lingvistika temelji se na post-eneolitičkim jezicima jer nam oni raniji jednostavno nisu poznati. Primjerice, nije nemoguće da su pojedini paleolitički jezici imali neka obilježja koja nam danas uopće nisu poznata ili su iznimno rijetka i neočekivana u jezicima svijeta. Kada se, uz sve ranije navedeno, u obzir uzme još i ranije opisana dvojba o rekonstrukcijama kao ponovnom otkrivanju davno izumrlog prajezika nasuprot sažetom zapisivanju lingvističke formule koja samo ocrta jezične promjene, nije pretjerano zapitati se što nam rekonstrukcije uopće govore i koje su granice onoga što nam mogu reći. Stoga se čini da je inzistiranje na dubokoj nostratičkoj srodnosti na klimavim nogama, dok bi usuglašavanje rezultata dobivenih nostratičkom rekonstrukcijom s arheološkim kulturama neolitika ili paleolitika bilo posve nemoguće. Stoga, najvjerojatnije sve što se može ustvrditi s relativnom sigurnošću jest da je genetska srodnost indoeuropskih s uralskim jezicima statistički više moguća od srodnosti s, primjerice, abhasko-adigejskim jezicima, ili pak od srodnosti uralskih sa sinotibetskim jezicima (Matasović 2001: 149).

3. INDOEUROPSKA LINGVISTIKA U SLUŽBI ARHEOLOGIJE

Nakon što smo u osnovnim crtama raspravili principe na kojima djeluje poredbenopovijesna lingvistika, potrebno je također promotriti kako se njezina dostignuća podudaraju sa saznanjima koja se temelje na arheološkim istraživanjima, kao i može li lingvistika ispuniti neke praznine na koje arheologija sama nije našla konačni odgovor.

Njemački filolog i povjesničar Gustav Kossinna, inače proponent ideje o germanskoj pradomovini Indoeuroljana i njihovom kontinuiranom lokalnom razvoju od paleolitika koja je udarila temelje za kasnije nacionalsocijalističko viđenje "arijevske rase", na prijelazu 19. u 20. stoljeće prvi je povezo Indoeuroljane u lingvističkom smislu s Indoeuroljanima u arheološkom smislu. U duhu svoga vremena i germanskoga kulturnog kruga, nastojao je pronaći i identificirati etnike poput Germana, Kelta i Ilira koji su se spominjali u klasičnim tekstovima. Čvrsto vjerujući u izjednačavanje arheoloških kulturnih grupa s povijesnim i filološkim podacima, isto je tako i Indoeuroljane vidio kao samostalan etnik, a kontinuitet u smislu materijalne kulture izjednačavao je s etničkim kontinuitetom (Kristiansen 2000: 18–20). Svoja je promišljanja objavio u djelu eksplicitna naslova, "Prapovijesna distribucija Germana i indoeuropsko pitanje arheološki odgovoreno". Ovakav će pristup definirati europsku arheološku teoriju i praksu narednih nekoliko desetljeća, sve do vremena nakon II. svjetskog rata. Bilo kako bilo, 1979. godine u kapitalnom djelu "Praistorija jugoslavenskih zemalja", odnosno u trećem svesku posvećenom eneolitiku, Alojz Benac već u samom predgovoru, govoreći o velikim promjenama koje su se događale u eneolitičkom periodu i koje su izravno utjecale na oblikovanje svih kasnijih društvenih procesa u Europi, pojam *etnički* stavlja u nazivnike i pristupa mu s izrazitim oprezom (Benac 1979: 9). U ovom smislu najbolje bi bilo zaključiti da promjene koje povezujemo s eneolitičkim zajednicama koje vidimo kao indoeuropske predstavljaju početak oblikovanja društava koja će se u svom kasnijem razvoju profilirati kao povijesno poznate etničke zajednice Europe (Jovanović 1979a: 397–398).

Stoga je prije svega važno istaknuti da je potreban oprez već prilikom korištenja samog termina *Indoeuroljani*. Indoeuroljani nisu narod i ovaj se termin nikako ne može koristiti kao bilo kakva etnička ili rasna odrednica, kako se to često radilo tijekom posljednjeg stoljeća i nerijetko se još uvijek radi u političke svrhe, već se može koristiti isključivo kao lingvistička

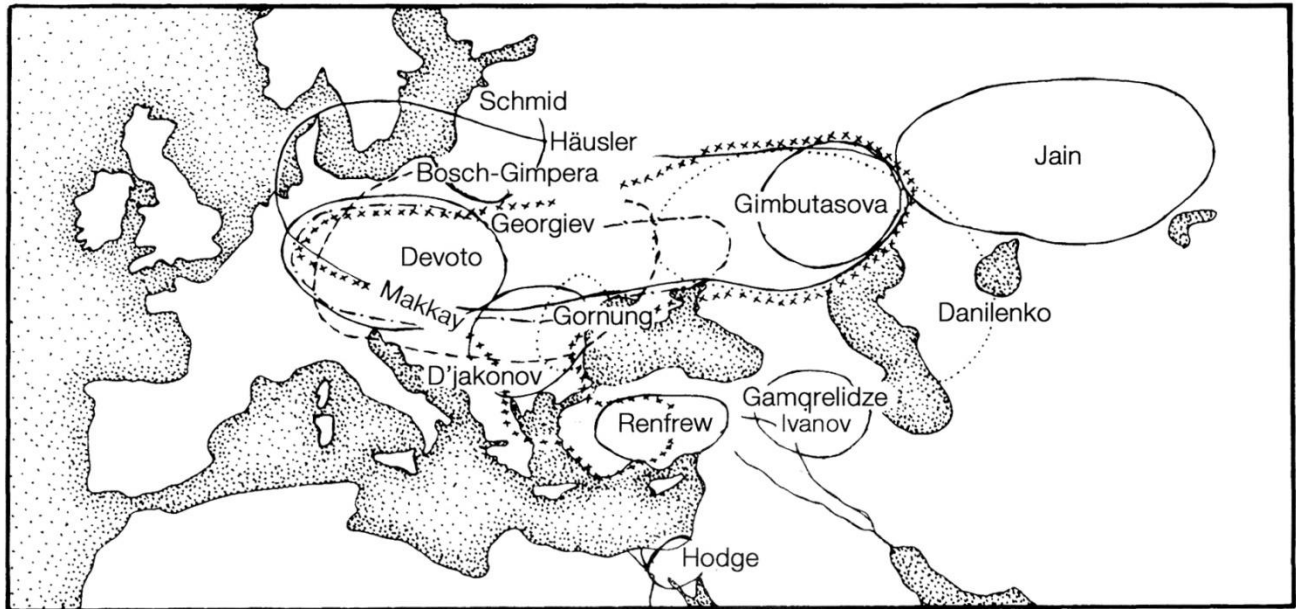
odrednica, za *govornike indoeuropskog prajezika*, ili pak kao odrednica za *populacije koje su naseljavale prostor na kojemu nalazimo kulture čiju materijalnu ostavštinu tumačimo kao indoeuropsku*. Time se neizbježno otvara pitanje koje to elemente materijalne kulture u arheološkom kontekstu definiramo kao indikator promatrane nove, indoeuropske populacije. Kada bi se prihvatilo tumačenje Roberta Drewsa koji se u svojim istraživanjima koncentrirao na povijest militarizacije, rani kontakti i utjecaji europskih i istočnih, stepskih populacija te pitanje njihova podrijetla uopće se ne bi nazivali indoeuropeizacijom. Taj termin Drews vidi kao nešto vezano ne za inicijalno razdoblje u kojemu uočavamo određene promjene, već za znatno kasnije razdoblje koje započinje oko 1600. godine pr. n. e., kada dijelove Europe bogate resursima počinje "zauzimati" nova ratnička elita koja pristiže iz euroazijskih stepa i južnoga Kavkaza (Drews 2017).

Kao što će biti prikazano u nastavku, pitanje točne definicije ove problematike kompleksno je i tijekom gotovo stotinu godina arheološkog promišljanja brojni su znanstvenici ponudili najrazličitije moguće definicije koje bi Indoeuroljane smjestile na određeni geografski prostor tijekom određenog vremenskog perioda. Drugim riječima, potraga je usmjerena na lociranje indoeuropske pradomovine (njemački *Urheimat*); izvorišta koje bi objasnilo širenje i distribuciju indoeuropskih naroda i jezika kakvu poznajemo kroz povijest i danas.

Već je potraga za Indoeuroljanima koji su nam bili poznati iz pisanih izvora, primjerice Hetitima koje uopće nisu spominjali grčki i rimski izvori, samo Biblija (koja je, kako smo ranije vidjeli, još u 19. stoljeću bila smatrana vjerodostojnim povijesnim izvorom), bila teška i ni akademska zajednica niti javnost nisu jednostavno prihvaćali da se jedan nepoznati narod "odjednom" stvorio na povijesnoj sceni i izuzetno jakom državom zauzeo golemi geografski prostor na području Anatolije – području o kojemu se, kako se dotada smatralo, znalo sve i za Hetite na njemu nije bilo mjesta (Zamarovsky 1965: 11–15). U svjetlu toga, potraga za skupinama koje smo proizvoljno nazvali Indoeuroljanima, bez mogućnosti etničkog određenja, na nejasno određenom prostoru, s nejasno određenim elementima materijalne kulture i u vremenu prije pisanih izvora, naizgled graniči s nemogućim i doima se obeshrabrujuće.

3.1. Suvremene teorije o indoeuropskoj pradomovini

Neke od brojnih ranih teorija o smještaju pradomovine uključivale su onu njemačkog filologa Otta Schradera koji je već 1901. godine govorio o pontskom prostoru, Sigmund Feist pradomovinu je vidio u središnjoj Aziji, uzimajući pritom Toharce, najistočnije poznate Indoeuropljane, kao prežitak na izvornom indoeuropskom području (Gimbutas 1963: 38), a već spomenuta etnocentrički nastrojena njemačka škola razvila je teoriju o sjevernom, nordijskom podrijetlu, što je u konačnici otvorilo prostor za brojne spekulativne interpretacije o tzv. arijevske nadrase i njezinoj nordijskoj pradomovini koja bi bila mitska Hiperboreja ili Ultima Thule (Arvidsson 2006: 142 –148).

Slika 1. Neki prijedlozi o smještaju indoeuropske pradomovine (preuzeto iz Mallory 2006: 184).

Međutim, danas, nakon desetljeća prijepora, a često i gorljivih kritika i svađa, većina alternativnih definicija pradomovine odbačena je i još uvijek ih zastupa tek manji broj znanstvenika ili pak entuzijasta i amatera bez formalnog indoeuropeističkog obrazovanja, dok je jedna, tzv. kurganska teorija koju je predložila Marija Gimbutas, prevagnula u nadopunjenom i osvježenom izdanju koje se razvijalo zahvaljujući napretku znanstvenih metoda, u prvom redu genetičkih. Najveći dio znanstvene zajednice složit će se da danas raspoložemo s dovoljno materijala da bismo s relativnom sigurnošću mogli reći da je kretanje indoeuropskih populacija i ideja počelo tijekom 4. tisućljeća prije nove ere uslijed promjene klime i okoliša te čitavog spleta socioekonomskih promjena. Od suvremenijih alternativnih teorija, od kojih su neke odbačene, a neke i ismijane odmah po objavi, vrijedi spomenuti onu Sir C. Renfrewa te teoriju koju su zajednički razvili T. Gamqrelidze i V. Vs. Ivanov. Potonji su u svom monumentalnom djelu *Indoeuropski prajezik i Indoeuroljani*, objavljenom na ruskom jeziku, iznijeli teoriju o pradomovini na području današnje Armenije. Međutim, tom djelu danas se svakako odaje priznanje za golemu količinu prikupljenih podataka koji su pomogli ostalim indoeuropeistima, no sama armenska teorija potpuno je odbačena te se autorima zamjera pretjerano oslanjanje na lingvističke konstrukte i ignoriranje arheoloških podataka. Podaci koje iznosi Herodot i sama priroda armenskog jezika koji dijeli vrlo malo osobina sa susjednim anatolijskim jezicima i sam za sebe čini jednu granu indoeuropskih jezika, navode na zaključak o migraciji Armenaca s Balkana u Malu Aziju, no Gamqrelidze i Ivanov iznose tezu o armensko-grčkoj zajednici u zapadnoj Anatoliji, što bi značilo da su Grci na svoje novo područje morali seliti preko područja anatolijskih jezika (Mallory 2006: 42). Dokazi za takvu tezu nisu vidljivi ni u mikenskom ni u starogrčkom jeziku.

Druga navedena alternativna teorija, ona koju je predložio Renfrew, od svojih je početaka bila daleko popularnija i svakako je ako ne najozbiljniji, onda barem najglasniji protivnik kurganske teorije. Renfrew pradomovinu Indoeuroljana vidi u Anatoliji, međutim ne na istom mjestu i ne na način na koji to čine Gamqrelidze i Ivanov; upravo suprotno, on Armence vidi kao autohtone na prostoru koji danas naseljavaju, ne uzimajući pritom u obzir da za to ne postoji povijesno vrijeme i prostor. U srži njegove anatolijske teorije, prema kojoj indoeuropsku pradomovinu smješta u istočnu Anatoliju, jest inzistiranje na što manje migracija; štoviše, Renfrew opetovano kritizira druge istraživače da prisilno nameću koncept migracija i upotrebljavaju ga i tamo gdje migracija nema (Renfrew 1987: 71), a prema

metodama lingvističke paleontologije iznimno je skeptičan, primjerice kada su u pitanju pojmovi za kola i kotač koji su značajno premladi da bi mogli poduprijeti njegove kronološke interpretacije. Vremenski, njegova je pradomovina smještena ne kasnije od 6500. godine pr. n. e., čime su Praindoeuroljani izjednačeni s nositeljima neolitizacije te se prema toj teoriji indoeuropski jezik u Europu širi zajedno s "neolitičkim paketom" (Renfrew 1987). Renfrew proces neolitizacije vidi kao jedinu temeljitu i sveobuhvatnu kulturnu i ekonomsku promjenu u prapovijesti Europe koja bi mogla objasniti širenje indoeuropskih jezika. Neolitizacija predstavlja tako intenzivan i inovativan proces da je posve opravdano zamisliti kako bi on mogao biti okidač za širenje jezika, no Mallory u tom slučaju postavlja pitanje jesu li ti jezici bili upravo indoeuropski, kako to tvrdi Renfrew, ili su u pitanju bili neki za povijest zauvijek izgubljeni jezici, dok su indoeuropski jezici započeli svoje širenje tek u nekim znatno kasnijim procesima.

Anatolijska teorija podrazumijeva da je stepsko stočarstvo poteklo od balkanskih kultura, a ne obrnuto kao što pokazuju arheološki materijal, lingvističke rekonstrukcije i analize okoliša. Isto tako, nastavljajući forsirati modele s minimalnom količinom migracija, Renfrew Indoarijce gura u prapovijest tisućama godina dublje nego što je to slučaj u općeprihvaćenim interpretacijama, pa tako već civilizaciju doline Inda vidi kao indoarijsku, što bi značilo da su u to područje ratarstvo donijeli Indoeuroljani (Mallory 2006: 57–58; Renfrew 1987: 187–197). Govornike italskoga pak izvodi iz neolitičke ekspanzije s prostora grčkog poluotoka tijekom 7. ili 6. tisućljeća pr. n. e., zanemarujući činjenicu da italska i grčka grana imaju puno više izoglosa koje ih razdvajaju nego onih koje ih spajaju. Takve zamisli u potpunom su neskladu s datumima koje metode lingvističke rekonstrukcije daju za odvajanje pojedinih grana indoeuropskih jezika, pa se s punim pravom nameću pitanja kao što je – ako su Indoeuroljani naseljavali grčki otok Kretu već oko 6000. godine pr. n. e., kako je moguće da ne možemo razumjeti tablice pisane linearom A, odnosno zašto je njihov jezik neindoeuropski (Mallory 2006: 230–232; Renfrew 1987: 61-62, 175-177)? Renfrew je svoju originalnu teoriju revidirao nekoliko puta kako bi pokušao dati odgovore na čitav niz vrlo ozbiljnih prigovora, no i novije varijante još uvijek govore o istoj srži – indoeuropskoj neolitizaciji koja iz Anatolije pristiže u Egeidu i na Balkan i širi se u središnju Europu duž dunavskog bazena kao kompleks linearno-trakaste keramike (Renfrew 1999; Mallory 2013: 145).

Dakle, glavni nastavljač škole M. Gimbutas, J. P. Mallory, temeljito je opovrgnuo sve glavne teze koje je iznio Renfrew i njegovo kapitalno djelo "In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth", koje je objavljeno samo dvije godine nakon teorije Sir C. Renfrewa, bilo je kraj anatolijske teorije koja je time bila svedena na hipotezu. No, unatoč tome, anatolijska teorija neprestano se vraćala i još uvijek se vraća na znanstvenu scenu, pa tako i danas postoje proponenti ove teorije koji ju pokušavaju dokazati putem genetike i statistike. Možda posljednji udarac anatolijskoj tezi zadao je njezin vlastiti autor. Naime, u studenom 2017. godine Renfrew je održao iznimno posjećeno predavanje u Orijentalnom institutu Sveučilišta u Chicagu, u sklopu skupa posvećenog djelu M. Gimbutas⁴. Naslovljeno "Marija Rediviva: DNA and Indo-European Origins", predavanje je pružilo pregled indoeuropeističkih istraživanja te je Renfrew, na opće iznenađenje i oduševljenje, nakon desetljeća osporavanja Gimbutas, što je ponekad uključivalo i veoma neprofesionalno i mizogino ismijavanje (Spretnak 2011: 25–47), priznao poraz i neodrživost svoje teorije. U svjetlu novih genetičkih istraživanja (Haak et. al 2015; Allentoft et al. 2015; Mathieson et al. 2015), ponovno i konačno priznavanje doprinosa M. Gimbutas bilo je neminovno.

Imajući na umu svu raznolikost i složenost teorija o podrijetlu Indoeuropljana, potrebno je reći nešto više o tome kako lingvističke rekonstrukcije mogu pomoći u rasvjetljavanju problematike prostornog smještaja Praindoeuropljana i ranih Indoeuropljana.

⁴ Snimka cijelog predavanja dostupna je na YouTube kanalu Orijentalnog instituta, <https://youtu.be/pmv3J55bdZc> (pristupljeno 20.6.2018.).

3.2. Rekonstruirani indoeuropski okoliš i način života

Kako je moglo izgledati praindoeuropsko društvo prvi je na temelju usporedbe zajedničkog leksika pojedinih jezika pokušao zaključiti Adalbert Kuhn 1845. godine, opisavši rane indoeuropske zajednice kao patrijarhalne, klanovske, sjedilačke (na temelju postojanja riječi za pojmove kao što su selo, utvrda i dom), orijentirane i na stočarstvo i na poljoprivredu (riječi za jaram, žito, govedo, ovcu, kozu, svinju, konja, psa) te sa strukturom države kojoj je na čelu vođa – kralj (Mallory 2006: 141). Također raspolažemo vrlo širokim skupom podataka o indoeuropskoj mitologiji i religiji, pa tako u njima možemo uočiti tripartitni sustav koji svoj odraz ima u društvenom ustroju, odnosno podjeli na tri staleža – svećenički, ratnički i stočarsko-ratarski, kako je to opisao veliki francuski komparatist Georges Dumézil (Mallory 2006: 167–173). Navedenu trodiobu možemo pratiti u gotovo svim indoeuropskim mitologijama, pa tako poznajemo, primjerice, opreku Odin/Tyr – Thor – Freyr na germanskom području i Mitra – Indra – Ašvini/Sarasvati u staroj Indiji.

Mnoge romantičarske interpretacije uključivale su viđenje Indoeuroljana kao ratnika organiziranih u bratstva, *Männerbunde*, koji se diljem Euroazije šire mačem, temeljeno na raznim etnografskim usporedbama. Međutim, postojanje germanskih *berserka* ili osvajački nastrojenoga Rimskog carstva teško se može pretočiti u arheološke nalaze koji bi potvrđivali da je takav ustroj posljedica naslijeđenih kulturoloških obrazaca iz vremenski poprilično dalekog razdoblja praindoeuropskih zajednica (Mallory 2006: 139–141).

Da bi se dobile pouzdanije smjernice, potrebno je posegnuti za lingvističkom paleontologijom, metodom koja lingvističke rekonstrukcije koristi kako bi opisala okoliš, kulturu i druge aspekte govornika određenog (pra)jezika. Međutim, načela ove metode nisu jasno definirana, iako se najčešće smatra kako riječi koje se uspoređuju trebaju dolaziti iz nesusjednih jezika, primjerice iz jednog europskog i jednog azijskog, kako bi se mogućnost da su promatrane riječi posuđenice svela na najmanju moguću mjeru. Jedan od problema jest rekonstrukcija izvornog značenja u praindoeuropskome koja je, kada se zna da je primjerice grčka riječ za hrast istovjetna germanskoj za bukvu te ruskoj za bazgu, znatno teža od fonološke rekonstrukcije, odnosno samog izgleda riječi iz prajezika (Mallory 2006: 141–142). Kako je već spomenuto, lingvistika obično može uspješno odrediti je li neka riječ naslijeđena

iz prajezika ili je kasnija posuđenica, no nerijetko i posuđenice mogu reći mnogo o nekom društvu. Tako su primjerice u germanskome prisutne keltske posuđenice za željezo i olovo, što upućuje na složene željeznodobne odnose između Kelta i sjevernijih populacija, a isto su tako Germani od Kelta posudili i neke društvene termine, poput riječi za slugu i vladara (Mallory 2006: 143).

Što rekonstruirani praindoeuropski leksik može reći o okolišu i načinu životu toga društva? Moguće je izvesti zajedničke termine za bakar koji su se daljnjim semantičkim razvojem preobratali u riječi za broncu i željezo (koje nikako ne može biti prvobitno značenje s obzirom da vrijeme indoeuropske pradomovine znatno prethodi upotrebi željeza), dakle prisutni su nazivi za tipične proizvode razvijene metalurgije eneolitika i ranoga brončanog doba (Mallory 2006: 154–155, Jovanović 1979a: 416) pa se može pretpostaviti da je metalurška djelatnost bila jedna od značajnih grana privrede u ranom indoeuropskom društvu, međutim, s obzirom na veliku proširenost metalurgije, to nije pretjerano značajno za sužavanje geografskog prostora koji tražimo. Europski narodi imaju i zajedničke izraze za neke poljoprivredne aktivnosti, što se može objasniti time da su tlo i klima kontinentalne Europe uvijek bili pogodniji za zemljoradnju nego za stočarstvo, dok je u istočnim stepama uz Crno more zbog slanoće tla i pijeska obrnuto te je pastoralna privreda temelj života, bilo nomadska bilo transhumantna; no, ponovno, ovakva rekonstrukcija ne govori ništa o prvobitnom području rasprostiranja indoeuropskih zajednica. Riječ za jaram, **Hyugom*, prema sanskrit *yugám*, lat. *iugum*, starosl. *igo*, lit. *jūngas*, got. *juk*, eng. *yoke*, njem. *Joch*, het. *iukam* (Kapović 2008: 140) svjedoči da su se životinje uprezale kako bi vukle plug ili kola s kotačima. Dobro posvjedočena riječ za polje, **h₂eg'ros*, dobro ukazuje na ovu dihotomiju jer u europskim jezicima označuje njivu, obrađenu poljoprivrednu površinu, dok u indoiranskom označava otvorenu ravnicu i vjerojatno je izvedena iz korijena koji je povezan s tjeranjem stoke na ispašu, a ne zemljoradnjom (Mallory 2006: 153). No, rekonstruirani leksik obuhvaća i pojmove koji manje ili više izravno opisuju izgled okoliša, što može pomoći u preciznijem određivanju pradomovine.

Po svemu sudeći, rani su Indoeuroljani oko sebe imali i ravnice i planine, i rijeke i jezera, klimu koja je uključivala i toplo i hladno vrijeme, i snijeg i led, a s obzirom na to da je pojam za zimu i ljeto znatno bolje posvjedočen nego pojam za proljeće koji je vrlo vjerojatno

mlađega postanka, može se pretpostaviti da je područje pradomovine bilo u pojasu u kojemu je smjena godišnjih doba bila relativno brza. Riječ za jesen nije moguće rekonstruirati, što su neki znanstvenici uzeli kao dokaz za stočarsku prirodu praindoeuropskog društva, jer bi društvo čija se privreda bazira na sjetvi vrlo vjerojatno očuvalo riječ za jesen (Mallory 2006: 145). Riječ za more, **móri*, izvorno nije označavala more (kao u lat. *mare* i staroslavenskom *more*), već močvaru ili jezero (što je dalo eng. *mere*, "jezerce, bara" i izvedenicu *marsh*, "močvara"), a pronalazi se samo u europskim jezicima, ne i u indoiranskim, osim u osetskome koji je pak u susjedstvu europskih govornika (Kapović 2008: 18).

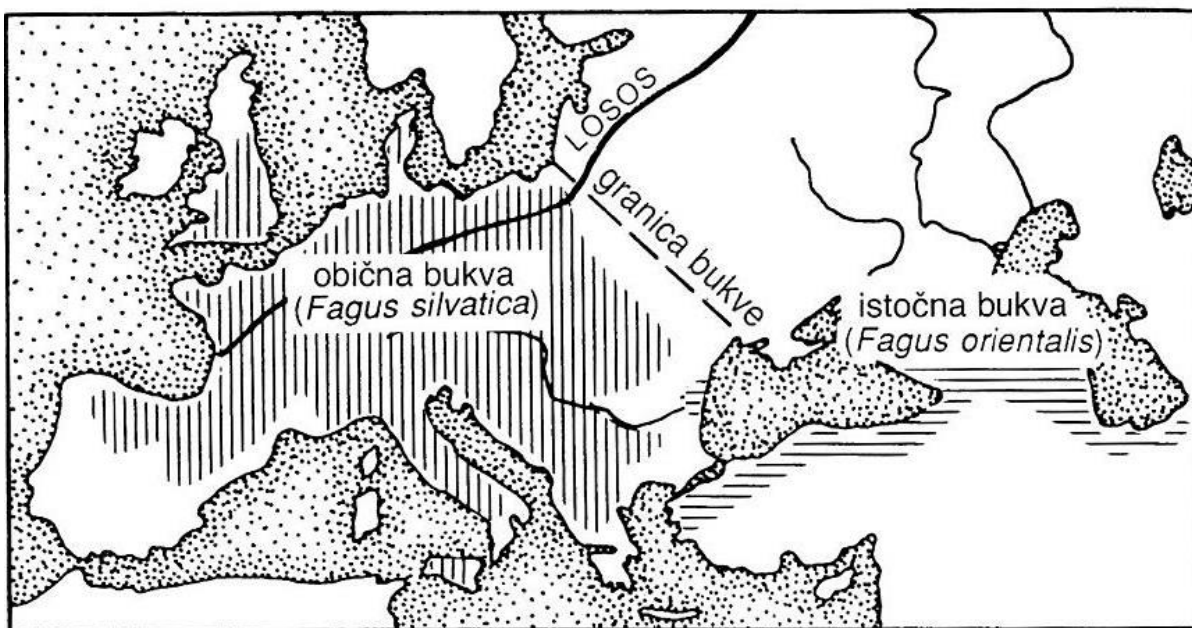
Ovisno o mišljenju pojedinog autora, moguće je rekonstruirati od tri pa do najviše osamnaest praindoeuropskih riječi za drveće, međutim ni ova metoda bitno ne sužava prostor na kojemu je mogla biti smještena pradomovina jer se redom radi o drveću poput jabuke, jablana, smreke, javora, johe lijeske, lipe, graba, oraha i trešnje koje je udomaćeno na širokom području Europe, Kavkaza, Sibira i Male Azije (Mallory 2006: 147). U starijoj se literaturi često navodila bukva kao glavna odrednica geografskog rasprostiranja indoeuropske pradomovine. Rekonstruirana riječ **b^heh₂g'os* koja se često tumači kao "bukva", što nije posve sigurno, u germanskom (staronordijski *bok*) i latinskom (*fagus*) dala je pojam za bukvu, dok su albanski i grčki razvili značenje "hrast", a ruski jezik "bazga". Svi odrazi ove riječi dolaze iz europskih jezika jer je kurdska riječ *buz* koja se nekad smatrala srodnom odbačena kao takva i povezana s drugim korijenom, **wi(n)g'-*, "brijest". Dugo se smatralo da bukva ne raste istočnije od poteza Kalinjingrad-Krim, što bi upućivalo na indoeuropsku pradomovinu zapadnije od te linije i pobijalo tezu o stepskom podrijetlu, međutim peludni dijagrami pokazali su da se obična bukva (*Fagus silvatica*) prostirala sve do rijeke Don, dok je istočna bukva (*Fagus orientalis*) bila rasprostranjena na Kavkazu i u dijelu Male Azije (Mallory 2006: 147, 205–206). Kad se uz to u obzir uzme da nije posve sigurno je li navedena riječ indoeuropskoga podrijetla, očito je da ovaj pojam ne igra ključnu ulogu u lingvističkoj paleontologiji.

Rekonstruirani leksik koji se odnosi na životinje prilično je bogat, a uključuje riječi poput one za psa, **pk'won*, koja pripada najstarijem sloju leksika, što ne iznenađuje kada se zna da je pas životinja koju je čovjek najranije domesticirao (Mallory 2006: 152). Postojanje naziva za svinju koji je rekonstruiran kao **suHs*, od čega dolaze primjerice lat. *sūs*, eng. *swine*, indijski

sū-, toh. B *suwo* ili hijeroglifski luvijski *suwana-* (Kapović 2008: 209), naizgled je vrlo korisno jer je svinja životinja koja je vezana isključivo za sjedilačka društva i nikako ne pripada u bilo kakav pastoralni način življenja. Međutim, čini se kako se izvorno značenje ove riječi odnosilo ne na domesticiranu, već na divlju svinju, što se i zadržalo u indoiranskim jezicima. Lako bi bilo zaključiti da su praindoeuropske zajednice živjele u području u kojemu je bila prisutna divlja svinja, a da su samo neke grane tijekom migracija na područje Europe razvile i riječ za domesticiranu svinju, **porkós* (od čega dolazi današnja eng. riječ *pork*, "svinjetina"). Međutim, u europskim jezicima **suHs* daje riječi koje se odnose na domaću svinju, dok indoiranski također poznaje i odraze riječi **porkós*, pa je takva situacija u konačnici objašnjena ne kroz različite nazive za divlju i domaću svinju, već za odraslu domaću svinju i njezino mladunče (Mallory 2006: 151–152). Uz riječi za kozu i ovcu neminovno se vežu i pojmovi koji označavaju ono što je A. Sherratt nazvao *revolucijom sekundarnih proizvoda* koja je uslijedila nekoliko tisuća godina nakon usvajanja prvih tekovina neolitizacije (čime se može isključiti neolitička priroda Praindoeuroljana), poput pojmova koji se odnose na mlijeko i mliječne proizvode i vunu, kao i šivanje i pletenje njome.

Više naziva životinja govori nam da pradomovina nije mogla biti smještena isključivo u otvorenim stepama, već je barem dio prostora pradomovine obuhvaćao šumska područja. Takvo se svjedočanstvo poklapa s tumačenjima M. Gimbutas, J. P. Malloryja i D. Anthonyja jer pricrnomoško-kaspijsko područje doista sadrži oba elementa: suhe, otvorene stepe uz velike vodene površine, koje se prema sjeveru pretvaraju u pošumljene stepe. Sigurno su potvrđene riječi za vuka, medvjeda, risa, sjevernog jelena, srndaća, ježa, miša, dok rekonstrukcija riječi za srnu nije sasvim sigurna. Šume u pradomovini morale su uključivati i rijeke i potoke jer poznajemo i riječi za dabra i vidru, kao i za gusku, patku i ždrala (Mallory 2006: 148). Od drugih ptica sigurno je prisutan i orao. Neke riječi za ptice nisu pretjerano korisne u potrazi za pradomovinom jer su njihovi korijeni često potpuno onomatopejski, poput korijena za kukavicu, **kuku* (sanskrt *kōkilá-*, eng. *cuckoo*, lat. *cuculus*, lit. *kukúoti*, srednjoirski *cúach* itd.), a neki izrazito onomatopejski nazivi poput onih za kokoš, sovu, pupavca i vranu ponovno ne upućuju na neko uže geografsko područje (Mallory 2006: 148). Jedna od rekonstrukcija koja je dugo izazivala gorljive rasprave jest pojam za jednu ribu, **lak's*, za koji se isprva smatralo da se odnosi isključivo na lososa (*Salmo salar*), što bi rane Indoeuroljane smještalo u slivno područje Baltičkoga mora. Tu je ideju, poznatu kao

Lachsargument ("lososov argument") prvi 1883. godine predložio njemački filolog O. Schrader koji je u konačnici ipak udario temelje na kojima će gotovo sedamdeset godina kasnije M. Gimbutas izgraditi svoju teoriju o istočnijem, stepskom podrijetlu. Polemike su se vodile sve do sredine 20. stoljeća, odnosno do 1953. godine kada je znameniti njemački indolog Paul Thieme ustvrdio da je navedena riječ označavala pastrvu, *Salmo trutta* (Thieme 1954: 551–575). Trinaest godina nakon objave njegova djela prvi je put znanstveno opisana kaspijska pastrva, isprva kao podvrsta obične pastrve (*Salmo trutta caspius*), a danas kao zasebna vrsta pod nazivom *Salmo ciscaucasicus*. Američki lingvist George Sherman Lane, koji se ponajviše bavio toharskim jezikom, bio je jedan od najvećih zagovornika teze da se indoeuropski **lak's* izvorno odnosio upravo na ovu endemsku vrstu (Lane 1970: 83) koja živi u zapadnom dijelu Kaspijskog jezera i pripadajućim pritokama, uključujući rijeke Volgu i Ural, a mrijesti se u prvom redu u zapadnoj kaspijskoj pritoci, rijeci Terek. Ta ideja izravno podupire kurgansku teoriju o indoeuropskoj pradomovini M. Gimbutas, o kojoj će više riječi biti kasnije.

Slika 2. Distribucija lososa i granica bukve prema lingvističkom svjedočanstvu
(preuzeto iz Mallory 2006: 206).

Posebnu pozornost treba obratiti na rekonstruiranu riječ za konja o čijoj društvenoj važnosti svjedoči iznimno velika zastupljenost naslijeđenih riječi za konja, životinju koja igra ključnu ulogu u svakom patrilinarno organiziranom ratničkom i stočarskom društvu. Praindoeuropski **h₁ek'wos* izveden je iz rijetko dugačkog niza podudarnosti koje se odreda odnose na domesticiranog konja, uključujući one iz najstarijih poznatih indoeuropskih pisanih izvora: hijeroglifski luvijski *azu(wa)*, likijski *esbe*, sanskrt *ásvas*, avestički *aspa-*, toharski A *yuk*, toharski B *yakwe*, mikenski *iqo*, grč. *ἵππος*, lat. *equus*, got. *aihwā-*, staroeng. *eoh*, staroirski *ech*, galski *epo-*, lit. *ešvā/ašvā*, "kobila", venetski *eku* (Mallory 2006: 152, Kapović 2008: 148).

Korištenje konja za sobom neminovno povlači i postojanje nekoliko dobro posvjedočenih riječi povezanih s kolima i kotačima. Tako **róth₂o-*, "kotač" ima odraze u indoiranskom, italskom, albanskom, keltskom, baltijskom i germanskom, riječ **k^wek^wlos* ("kotač" ili "kola") se odrazila u keltskom, germanskom, baltijskom, slavenskom, toharskom, indoiranskom, grčkom i frigijskom; hetitski i toharski poznaju i treću riječ za kotač, rekonstruiranu kao **h_{2/3}wrg^{is}*, a četvrta riječ **d^hrog^hós* nalazi se u keltskom, grčkom i armenskom. Poznati su i pojmovi za motku na kolima, osovinu, ormu te već spomenuti jaram, kao i glagoli koji označavaju vožnju kolima (**weg^h-/wog^h*) i vrtanju kotača, **k^welh₁*, **wert-/wort-/wrt-* (Kapović 2008: 152, 188; Mallory 2006: 156).

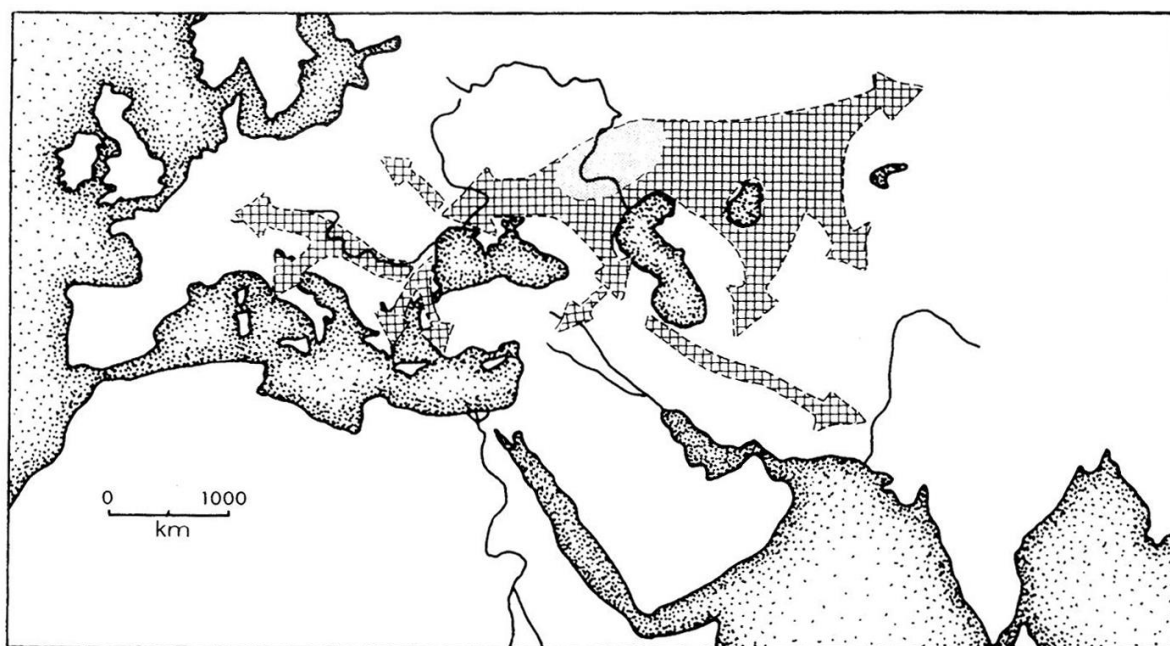
4. INDOEUROPLJANI U ARHEOLOŠKOM KONTEKSTU

Kao što je već rečeno, danas postoji poprilično snažan konsenzus o formiranju indoeuropskih društava i više nema mnogo znanstvenika koji bi taj proces datirali znatno ranije ili znatno kasnije od 4. tisućljeća prije nove ere. To nije uvijek bilo tako, a zastupnici drugačijih teorija i interpretacija i dalje neprestano objavljuju nove radove na tu temu. Nije zgorega usputno napomenuti da situacija nije bitno drukčija ni na području lingvistike, pa se tako još uvijek javljaju izdvojene teorije poput one Artema Ivantsova koji, koristeći sasvim neuvjerljive i neutemeljene rekonstrukcije i etimologije, potpuno negira postojanje indoeuropske jezične porodice, čije jezike smatra tek jednom od grana kartvelske porodice. No, takvi preostaci goropijanizma danas s punim pravom nisu shvaćeni ozbiljno.

Danas s popriličnom sigurnošću, zahvaljujući peludnim dijagramima, možemo tvrditi da je promjena klime od tople i vlažne atlantske u toplu i suhu subborealnu i posljedične promjene okoliša igrala veliku, ako ne i najznačajniju ulogu u formiranju društava s novim tipom privrede i novom duhovnom kulturom proizišlom iz ekonomske baze u trenutku kada je došlo do smanjenja ratarske proizvodnje (Mallory 2006: 334–335). Do početka 3. tisućljeća pr. n. e. u arheološkom je materijalu već jasno vidljivo da su stepska područja pontsko-kaspijske regije naseljena pastoralnim zajednicama koje koriste konje i kola te grade kurgane – grobne humke, a koju definiramo kao kulturu grobova u jami (Kristiansen 2000: 189–190). Dakako, njoj prethodi ili s njom graniči čitav niz drugih kultura koje u nekom stupnju pokazuju istovjetne elemente, no upravo se kultura grobova u jami uzima kao najizraženija točka iz koje je krenula indoeuropska ekspanzija. Upravo je domestikacija i korištenje konja kao sredstva mobilnosti jedan od ključnih elemenata korištenih prilikom definiranja indoeuropskih populacija (Anthony & Brown 1991: 22–38), a njegovu važnost znakovito je sažeo O. Schrader rekavši "No horse – no Indo-Europeans", ističući tako važnost prisutnosti zajedničke riječi za konja u svim indoeuropskim jezicima te njegovu ulogu u indoeuropskim mitovima i ritualima (Kuzmina 2003: 203). V. G. Childe prvi je 1925. godine iznio ideju o kurganima s oker grobovima u sjeveroistočnoj Mađarskoj, oko čega se vodila žustra rasprava 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća kada su N. Kalicz i Ecesedy monografski obradili pripadajući materijal, a Childeovo djelo "The Aryans: A Study of Indo-European Origins" također je predlagalo pontsko područje kao izvorište kurganske kulture. Iako je sam Childe kasnije svoje

ideje nazvao "najdjjetinjastijima koje je ikada napisao", njegovo je djelo svakako stvorilo temelje za kasniju teoriju M. Gimbutas. Ona je bila prvi znanstvenik koji se problematikom pradomovine počeo baviti nakon II. svjetskog rata, u vrijeme kada je ta tema još uvijek bila promatrana kao svojevrsni tabu i povezivana s racijalnim teorijama o arijevsom porijeklu iz razdoblja nacističke Njemačke (Arvidsson 2006: 287, 293–294).

Novi indoeuropski impulsi, čiji dolazak M. Gimbutas opisuje kao tri vala (Gimbutas 1979: 240–268), u ranom 3. tisućljeću pr. n. e. doprinijeli su oblikovanju kulture bojnih sjekira i njezinog specifičnog socioekonomskog ustroja koji je udario temelje kasnijim ranobrončanodobnim društvima (Kristiansen 2000: 190).

Slika 3. Indoeuropska pradomovina prema kurganskoj teoriji M. Gimbutas (preuzeto iz Mallory 2006: 235).

Prodor novih populacija ili samo prenošenje njihovih stečevina prirodno je kada se promotri geografska i geološka slika istočne i srednje Europe. Europa, naime, u ekološkom smislu nije razdvojena od stepskih područja sjeverno od Crnoga mora i prostora istočnije od toga, upravo suprotno – otvorene ravnice koje čine današnje mađarsko Podunavlje ubrzo prelaze u stepe i prirodni su produžetak i stoga logično odredište širenja populacija od prapovijesti do u srednji vijek (što pokazuju, primjerice, hunske i avarske provale), čineći tako svojevrsnu cjelinu koju bismo mogli nazvati cirkumpontskom zonom interakcije (Kristiansen 2000: 189, Mallory 2006: 331–337).

Potrebno je, međutim, napomenuti da proučavanje eneolitičkih kretanja ljudi (pojedina ili čitavih populacija), dobara i ideja nikako nije zadatak koji obuhvaća samo jedno razdoblje. Kako bi se ta događanja u potpunosti razumjela, treba imati na umu da je eneolitik kao period različito definiran u pojedinim dijelovima Euroazije, u prvom redu zbog jedinstvenih okolišnih čimbenika koji su u nekim područjima potaknuli vrlo rani početak procesa koje u arheološkom smislu prepoznajemo kao eneolitičke, dok su ih u drugim krajevima izrazito odgodili. Iako se ovaj rad uvelike koncentrira na eneolitik istočne i srednje Europe, zbog prirode problematike mjestimice neminovno mora zalaziti u širok raspon perioda, od paleolitika do srednjega vijeka.

Na taj način, iako se eneolitik tradicionalno izjednačava s pojmom indoeuropeizacije za koju impuls dolazi iz stepskih područja na istoku, danas znamo da je to tek pojednostavljena slika te da u nekim područjima eneolitik uopće nije moguće izdvojiti kao zaseban period, a u mnogim područjima točna datacija eneolitika još uvijek predstavlja predmet rasprava i korekcija. Razlike u eneolitičkom periodu unutar Europe odnose se ne samo na različit stupanj usvajanja tehnoloških i društvenih stečevina koje se vežu za indoeuropeizaciju, već i na različitu brzinu kojom su se ti procesi odvijali. Iz tog razloga možemo reći da eneolitik, uzevši u obzir i početni eneolitik u stepama i njegovu najkasniju pojavu na tlu Europe, traje od oko 5000. do oko 1700. godine pr. n. e. Potonji datum odnosi se u prvome redu na sjever Europe koji i inače ima zasebnu periodizaciju prapovijesti, protopovijesti i rane povijesti naspram središnje Europe, pa se tako arheološke kulture na skandinavskom poluotoku prate kroz kasni paleolitik, mezolitik, neolitik, brončano doba (ispred kojega tek poneki autori vide eneolitik kao zasebnu fazu!), predrimsko željezno doba, rimsko željezno doba, germansko

željezno doba, period Vendel i vikinško doba, s tim da vrijeme od "rimskog željeznog doba" do vikinškog doba odgovara periodu Velike seobe naroda u središnjoj Europi.

U vrijeme kada je u srednjoj i jugoistočnoj Europi eneolitik u naponu svoje snage, u sjevernoj Europi još uvijek govorimo o kulturnim grupama čija je privreda mješavina mezolitičke i neolitičke pa je na prvi pogled možda neobično započeti pregled indoeuropeizacije na tlu Europe koristeći primjer sjeverne Europe. Međutim, ovo se područje ne smije preskočiti ili zaobići u općem razmatranju širenja indoeuropeizacije upravo zato što je razumijevanje lokalnih događanja i načina i vremena prilagodbe ključno za razumijevanje bilo kojeg mehanizma u cjelini. Ne treba zaboraviti da isto vrijedi za svaki kulturni period pa je tako, primjerice, i *neolitički paket* stigao u različite dijelove Euroazije u drukčije vrijeme, a neki njegovi dijelovi širili su se vrlo neravnomjerno i nepotpuno – bez da se sagledaju sve te lokalne osobitosti, njihovo izvorište i motivacija, teško je ispravno razumjeti čitavu neolitizaciju kao proces. Nije zgorega na ovom području i *eneolitički paket*, ili *paket Jamnaja*, kako ga naziva V. Heyd (Heyd 2007), promotriti u istom svjetlu kako bi se jasno pokazalo da nema govora o uniformom procesu. Pomalo ironično, iako je upravo na temelju materijala iz Danskog nacionalnog muzeja 1837. godine C. J. Thomsen izradio svoj troperiodni sustav koji je osnova arheološke periodizacije uopće, baš taj materijal vrlo je brzo pokazao da je situacija puno složenija i sastoji se od finih nijansi umjesto oštih podjela između pojedinih razdoblja.

4.1. Indoeuropeizacija sjeverne Europe

Priča o indoeuropeizaciji sjeverne, ali i dijela zapadne Europe na neki se način može započeti i prije nego je taj proces započeo jer je prapovijest ovog područja puno kompaktnija cjelina nego što je to slučaj s prapoviješću istočne i srednje Europe. Kako bi se dobila slika o arheološkoj razdiobi u tom dijelu kontinenta, potrebno je najprije istaknuti kulturni kompleks Ertebølle-Ellerbek čije se trajanje pripisuje razdoblju od kraja 6. tisućljeća pr. n. e. do kraja 4. tisućljeća pr. n. e., odnosno kraju mezolitika južne Skandinavije, a koji je obuhvaćao i područje današnje sjeverne Njemačke i sjeverne Nizozemske. Ovaj kulturni kompleks, iako je u svojoj osnovi još uvijek bez sumnje lovačko-sakupljački, pokazuje elemente neolitizacije poput izrade keramike (pa se ponekad za ovo razdoblje upotrebljava pojam *keramički mezolitik*) i početne domestikacije životinja, u prvom redu svinje (Krause-Kyora et al. 2013). Na jugu je ovaj kompleks graničio s kompleksom linearno-trakaste keramike (njem. Linearbandkeramik, skraćeno LBK), velikim srednjoeuropskim kulturnim kompleksom čiji su nositelji uzgajali i konzumirali kultivirane žitarice. Na lokalitetima kulture Ertebølle nalazimo tragove korištenja žitarica, no nema dokaza da su ondje i uzgajane, pa se nameće zaključak da su te žitarice morale biti pribavljene razmjenom ili trgovinom koja se vršila s LBK zajednicama iz južnijeg područja. S druge strane, ne čini se da je ideja keramike posljedica tih kontakata jer njeni oblici ne sličje onima linearno-trakaste keramike, već pokazuju više sličnosti s istočnobaltičkim oblicima za koje je impuls došao duž Volge, iz ruske regije Samara (Hallgren 2004: 123-142). Upravo je ovo jedan od ključnih trenutaka koje tražimo – naime, radi se o trenutku prihvaćanja prvih impulsa koji dolinama velikih rijeka stižu iz stepskih prostora.

Budući da kompleks Ertebølle-Ellerbek graniči te intenzivno komunicira s kulturama kompleksa linearno-trakaste keramike koji je već potpuno neolitička pojava, ovakva prostorna zastupljenost najbolje pokazuje prirodu čitave prapovijesti sjeverne Europe. Naime, spomenuti mezolitički kompleks, kao i kulture koje su mu prethodile, svoju lovačko-sakupljačku privredu bazira na prilagodbi lokalnom okolišu koji obiluje u prvom redu ribom, ali i divljači. Zatopljenje, pogodan sudar morskih struja koji osigurava uspješan ribolov (kako se to odlično može vidjeti i bliže našim prostorima, na primjeru klisure u Lepenskom Viru koja je uvjetovala naročitu lokalnu mikroklimu i obilje ribe), šume i slane i slatke močvare s

jezerima davale su obilje hrane i bile faktor koji je "odgodio" neolitik u sjevernoj Europi – treba uočiti da je "mezolitička" kultura Ertebølle istovremena srednjem neolitiku u srednjoj i istočnoj Europi.

Iz navedenoga se lako može zamijetiti da su granice između pojedinih razdoblja na području sjeverne Europe vrlo fleksibilne, a ponekad ih je i posve nemoguće razlučiti. Potpunim preuzimanjem i primjenom neolitičkog paketa, a potom i stečevina koje vežemo za proces indoeuropeizacije, kao što su konji i kola, periodizacija ovoga prostora postaje još složenija i maglovitija.

Ranije opisana kultura Ertebølle vremenski se, na samom kraju svoga trajanja, djelomično preklapa s kulturom ljevkastih pehara koja traje približno od oko 4300. do oko 2800. godine pr. n. e. i u konačnici sasvim potiskuje Ertebølle koja je prisiljena potpuno se prilagoditi neolitičkom načinu privrede i života uopće. Kultura ljevkastih pehara u literaturi se često susreće pod kraticom TRB ili TBK (od njem. naziva Trichter(-rand-)becherkultur; eng. Funnel(-neck-)beaker culture), a doba je to izgradnje najvećeg broja sjevernoeuropskih i zapadnoeuropskih megalita. Analizirajući njihovu rasprostranjenost, A. Sherratt uočava jednu izrazito važnu podudarnost – naime, megaliti sjeverne i zapadne Europe redovito nastaju na mjestima na kojima već tijekom mezolitika obitavaju brojčano velike populacije (Sherratt 1997: 363-365), što pokazuje da ne govorimo o oštrim skokovima i promjenama u sastavu populacija, već o polaganim procesima u kojima razlikujemo još uvijek relativno jak tradicionalni supstrat te superstrat koji se gradi na njemu. Takav nastavak, odnosno razvoj tradicije, odgovarao bi mišljenju kakvo u svojoj kurganskoj teoriji iznosi M. Gimbutas koja kulturu ljevkastih pehara vidi kao ne-indoeuropsku, nastalu na izvornoj mezolitičkoj i neolitičkoj tradiciji, odnosno tradiciji onoga što se u radovima Gimbutas naziva *starom Europom* (Gimbutas 1986: 316). Već spomenuti S. Feist nositelje kulture ljevkastih pehara vidio je kao jedno od najizglednijih polazišta za podrijetlo ne-indoeuropskih elemenata koje je uočio u leksiku i sintaksi germanskih jezika, a koji tu skupinu razlikuju od ostalih indoeuropskih jezika. Jedno od objašnjenja bilo je da je protogermanski jezik hibrid nastao miješanjem dvaju indoeuropskih jezika, jednog satemskog i jednog kentumskog. Godine 1932. Feist je predložio tzv. germansku supstratnu hipotezu prema kojoj je protogermanski jezik nastao kreolizacijom ili pidžinizacijom uslijed kontakata indoeuropskih govornika s ne-

indoeuropskim supstratom u novom području (Feist 1932: 245–254). Feist je smatrao da čak trećina germanskog leksika ukazuje na neki ne-indoeuropski supstrat, a osim kulture ljevkastih pehara, kao supstrat predlagala se i tisućama godina starija kultura Maglemose koja pripada ranom mezolitu Skandinavije i prethodi kulturama Kongemose i Ertebølle-Ellerbek. Očigledno, ovakve teze su i lingvistički i arheološki iznimno teško dokazive te ostaju na razini spekulacije. Treba uočiti da je na nalazištima kulture ljevkastih pehara prisutan i domesticirani konj, no bez konteksta koji bi upućivao na njegovo korištenje u gospodarstvu i obredima u onoj mjeri u kojoj je to slučaj u kaspijsko-pricrnomorskom području (Mallory 2006: 278). Na području središnje Njemačke TRB se manifestira kao skupina Baalberg, poznata iz oko dvije stotine grobova, čija keramografija upućuje na utjecaje s prostora kultura Bodrogkeresztúr i Baden, a mrtvi se pokapaju u kamene ciste s nasutim humkom (Mallory 2006: 320–321).

Kulturu ljevkastih pehara najprije s njezinog istočnoga, a potom i s južnoga područja rasprostiranja tijekom 4. tisućljeća pr. n. e. počinje potiskivati kultura kuglastih amfora te se njezin prostor počinje svoditi na manje područje današnje sjeverne Njemačke i južne Skandinavije. Kulturu kuglastih amfora M. Gimbutas vidjela je kao već potpuno indoeuropeiziranu pojavu koja se širi Europom sredinom 4. tisućljeća pr. n. e. predstavljajući drugi val "kurganskih" impulsa (Gimbutas 1979: 249–256; 1980: 269–291). Potvrdu za takvo tumačenje vidjela je u ne-transhumantnom, polu-nomadskom pastoralizmu nositelja kulture kuglastih amfora te njihovom grobnom ritusu, ponajviše na temelju rumunjskih i poljskih nalazišta, koji je povezala s onim prisutnim u istočnoj kulturi Mihajlovka I koja prethodi kulturi grobova u jami, a djelomično se poklapa s i potom nasljeđuje kulturu Srednji Stog (Gimbutas 1979: 254–256). Međutim, iako posve sigurna u svoju interpretaciju materijalne kulture, Gimbutas je i sama naglasila da u datom trenutku ne postoje antropološka istraživanja koja bi poduprla njezine teze. Desetljećima kasnije, posljednja genetička istraživanja doista su pokazala da ima prostora za drugačije viđenje s obzirom na to da analize mitohondrijske DNA ukopa pod tumulom s poljskog nalazišta Kierzkowo nisu pokazale genetičku sličnost s istočnim populacijama, već onim ranijim lokalnim, što govori da su promjene i inovacije kojima se odlikuje kultura kuglastih amfora u prvom redu kulturološke (Tassi et al. 2017: 2–8). Autori ove studije također su se jasno ogradili od donošenja konačnih zaključaka te su

zbog svog malenog uzorka ostavili otvorenom mogućnost da će buduće analize s drugih nalazišta i iz drugih područja dati drugačije rezultate.

Posljednje horizonte neindoeuropskih kultura u sjevernijim europskim područjima oko 2800. godine pr. n. e. u potpunosti potiskuje kultura bojnih sjekira (Kristiansen et al. 2017: 334–347) koju Gimbutas vidi kao rezultat sudara europskog, neolitičkog, s indoeuropskim impulsom iz stepe čiji je nositelj kultura grobova u jami (Gimbutas 1979). Ipak, neki su autori kritizirali ovu tezu i predlagali lokalni razvoj kulture bojnih sjekira na osnovi kulture ljevkastih pehara, dok su drugi u njoj vidjeli rezultat miješanja stepskih impulsa s kulturom kuglastih amfora, no kao što je već rečeno, Gimbutas je i potonju promatrala također promatra kao strani element s obzirom na prilaganje dijelova volova i druge stoke ili pak čitavih životinja ili parova životinja uz pokojnika, kao i pretpostavljenu prisutnost obreda *sati*, ritualnog ukopa žene uz preminulog muškarca (Gimbutas 2001: 188). No, ideja koju je iznijela Gimbutas, a nakon nje desetljećima nastavljali i još uvijek nastavljaju J. P. Mallory i D. W. Anthony koji su je "ublažili" odbacivši i ispravivši slabu točku M. Gimbutas – dio koji je govorio o vrlo naglim i oštrim upadima ratničke elite koja je izbrisala miroljubivu, egalitarnu i matrilinearnu "staru Europu" s lica Zemlje, potvrđena je i nedavnim genetičkim istraživanjima koja su nositelje kulture bojnih sjekira povezala s migracijama iz područja kulture grobova u jami sredinom 5. tisućljeća pr. n. e. (Haak et al. 2015: 208–211). U čitavom nizu analiziranih ukopa bio je i ukop četiriju pokojnika iz Esperstedta u Njemačkoj, datiran u vrijeme kasne kulture bojnih sjekira, između 2500.–2300. godine pr. n. e., koji je po svemu – izgledu grobne jame, položaju tijela i priloženoj keramici – veoma tipičan predstavnik ove kulture (Anthony & Brown 2017, preprint).

Kultura bojnih sjekira zapravo je skupni pojam kojim se opisuje specifični kulturni kompleks golemih razmjera, sastavljen od niza eneolitičkih kultura koje su obuhvaćale širok prostor od Volge na istoku do sjeverozapadne Europe i ne mogu se okarakterizirati kao jedna uniforma kultura, već prije kao kompleks mnoštva kultura sa zajedničkim nazivnikom koji proizlazi iz indoeuropskog naslijeđa koje ove kulture dijele. Pojmovi koji se ponekad u literaturi izjednačavaju s pojmom kulture bojnih sjekira jesu *Schnurkeramik* i *Corded Ware Culture*, odnosno kultura vrpčaste keramike, te *Single Grave Culture*, što se odnosi na prvu pojavu ukopa pod humkom – kurganom. Takvi ukopi uvijek su inhumacijski, pod jednim humkom

uvijek se ukopava samo jedan pokojnik, a od priloga se redovito pronalaze bojna sjekira i keramika, a nerijetko i jantarne perle. Davne 1898. godine danski arheolog Sophus Müller prvi je ovaj tip grobnog ritusa razlučio od dotad poznatih skandinavskih i zapadnoeuropskih dolmena i ostalih megalitnih grobnica te ga pripisao novom, migratornom stanovništvu, zaključivši: "*Single graves are traces of new, from the south coming tribes*" (Trigger 1989: 155-156).

Slika 4. Tipična keramika kulture bojnih sjekira iz fundusa berlinskog Muzeja za prapovijest i ranu povijest (Museum für Vor- und Frühgeschichte).
Preuzeto s internetske stranice Wikimedia Commons.

Lokalni facijes ove kulture koji je prisutan na prostoru današnje Švedske i Norveške poznat je kao kultura brodolikih sjekira, eng. *Boat Axe culture*, prema karakterističnom obliku glačanih kamenih sjekira koje su prisutne u tamošnjim ukopima kao statusni simbol. Veliku važnost koju je za ove zajednice imalo more i plovidba, osim brodolikih sjekira, svakako pokazuju i brojni petroglifi diljem Skandinavije koji se pojavljuju oko 1800. godine pr. n. e. i nastavljaju tijekom čitavog brončanog doba. Tako se poznati petroglifi u Tanumu u Bohuslänu na jugoistočnoj obali Švedske, uvršteni i na UNESCO-v popis svjetske baštine, protežu na oko šest stotina panela u ukupnoj duljini od oko 25 km, a osim ratnika, rituala, lova, kola i životinja, prikazuju i na tisuće brodova. Kultura brodolikih sjekira definirana je na temelju otprilike tri tisuće ukopa koji se protežu od južne švedske pokrajine Skåne pa do Upplanda u središnjoj Švedskoj i Trøndelaga u središnjoj Norveškoj, a iako su sjevernija nalazišta rijetka, nekoliko ih je pronađeno i sjevernije od granice polarnoga kruga. Nalazi stambenih horizonata rijetki su, vjerojatno zbog degradacije uslijed tisućljeća poljoprivrednih aktivnosti. Jedan od najvažnijih nalaza u okviru ove kulture otkriven je 1993. godine kada je u mjestu Turinge, u pokrajini Södermanland na jugoistočnoj obali Švedske, pronađena takozvana "pogrebna kuća". Radilo se četvrtastoj strukturi sa zidovima od balvana unutar koje su pronađeni ostaci najmanje sedmero pokojnika, zajedno s dvadesetak keramičkih posuda, šest radnih sjekira te jednom bojnom sjekirom. Sav materijal može se datirati u sam kraj trajanja kulture bojnih sjekira, a radi se o najranijem poznatom primjeru incineracije na prostoru Skandinavije, što vrlo jasno upućuje na kontakte sa središnjom Europom (Olausson 2015: 104-105).

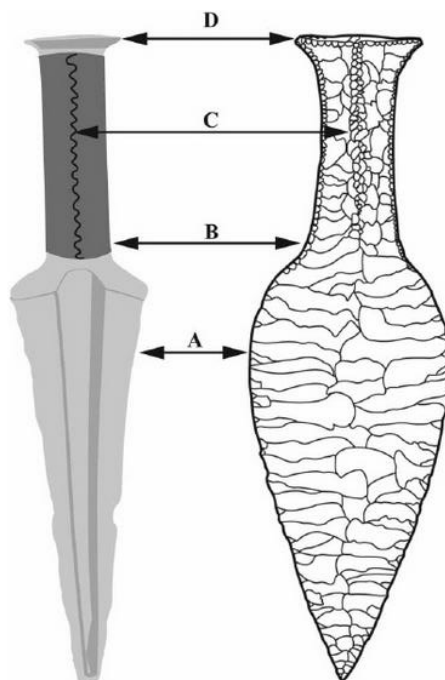
Nužno je napomenuti i da su očite indoeuropske osobine kulture bojnih sjekira neke autore, u prvom redu već spominjane etnocentrički i germanocentrički nastrojene njemačke istraživače s početka 20. stoljeća, nagnale da se ovu kulturu identificira ne kao jednu od ranih indoeuropskih kultura, već kao praindoeuropsku kulturu koja predstavlja ishodište za daljnje širenje svih Indoeuroljana. Takve su ideje danas u potpunosti odbačene jer je kultura bojnih sjekira kao pojava mlađa od pricnomorsko-kaspijskih eneolitičkih kultura, a ni vrijeme niti prostor nikako ne ostavljaju mogućnost da se iz nje izvedu indoeuropske zajednice na Balkanu, u Anatoliji ili pak u Aziji (Mallory 2006: 314–322).

Posljednja manifestacija materijalne kulture koja definira eneolitik sjeverne Europe jest kultura zvonastih pehara (eng. *Bell Beaker Culture*) koja se smješta u otprilike 2800.–1800. godinu pr. n. e., što bi prema sjevernoeuropskoj periodizaciji odgovaralo prijelazu iz eneolitika u brončano doba. Smatra se da je ova kultura nastala na supstratu jednog regionalnog ogranka kulture bojnih sjekira, premda se te dvije kulture još uvijek vremenski uvelike preklapaju, a dio je šireg kulturnog kompleksa koji, između ostalih ideja, obilježava upotreba i obrada bakra i zlata, a nešto kasnije i bronce. S druge strane, unutar ove kulture ne postoji jedinstveni obrazac naseljavanja i pogrebnog ritusa, što je pomalo začuđujuće. Volker Heyd (Heyd 2007; Harrison & Heyd 2007) prepoznaje jedanaest odrednica kulture koje tvore tzv. *paket Jamnaja* koji prodorom prema zapadu preko Podunavlja utječe na formiranje kulture zvonastih pehara. Te odrednice dijeli u četiri sfere (Heyd 2007), društvenu (izgradnja tumula, individualni ukop u dubokoj jami, često uz korištenje crvenog okera, izdvajanje obrtničkog sloja društva, posebno metalurga te stvaranje ostava koje sadrže sjekire s rupom za nasad), tehnološku (oživljavanje metalurške produkcije poslije perioda zamiranja koji počinje oko 3500. godine pr. n. e. i novi oblici sjekira i bodeža), ekonomsku (domestikacija konja i ukopi s kolima) te materijalnu (korištenje dekorativnih prstenova od plemenitih metala u kosi zajedno s koštanim diskovima i koštanim kopčama te učestala upotreba vrpčastog ukrasa na keramici čiji oblici imitiraju one iz istočnih pontskih stepa).

U sjevernoj Europi kultura zvonastih pehara distribuirana je pretežno na danskom poluotoku Jutlandu i u južnoj Švedskoj te je povezana sa širenjem metalurgije na tim prostorima. Prema tradicionalnoj periodizaciji koja potpuno preskače, odnosno isključuje eneolitik kao zasebnu etapu razvoja skandinavskih zajednica, ovo bi se razdoblje moglo okarakterizirati kao kasni danski neolitik I koji počinje oko 2340. godine pr. n. e. Karakteristični pehari koji su dali ime ovom kulturnom kompleksu imali su raznovrsne namjene, premda je predlagano da su služili za konzumaciju fermentiranih alkoholnih pića te da je upravo to bilo okidač za njihovo širenje (Sherratt 1987: 81–114). Tako su u nekima pronađeni ostaci raznovrsne hrane, neki su sekundarno korišteni kao urne, a neki su pak bili upotrebljavani prilikom taljenja bakrene rudače. Bakar uvelike obilježava ovaj kulturni fenomen i kada se u grobove pod humcima prilažu bodeži, oni su često izrađeni upravo od bakra, baš kao što je minula kultura bojnih sjekira status iskazivala glačanim kamenim sjekirama. Od ostalih metalnih predmeta, iz ovoga

su razdoblja poznate plosnate bakrene sjekire te ornamenti od zlatnog lima iz središnjeg Jutlanda.

Važna pojava u ovom vremenu je i trgovina vrlo kvalitetnim kremenom iz sjevernog Jutlanda. U litičkoj industriji pojavljuje se novi, dotad nepoznati oblik – kopljasti kremenit nož u obliku ribljeg repa koji se proširio Jutlandom i okolnim područjem, iako je zanimljivo da se istovremeno na istom području nije proširila tipična keramika kulture zvonastih pehara (Frieman 2012: 440-445). Čini se da je u ovom slučaju do širenja same ideje došlo brže nego do širenja materijalne kulture te su ovakvi bodeži od kremenja vjerojatno imitacija brončanih predložaka. Međutim, tip brončanog noža kakav se predlaže kao prototip za spomenute kremenite primjerke nije lokalni, već srednjoeuropski, a u južnoj Skandinaviji pronađeno ih je samo šest. To je još jedan prilog intenzivnim komunikacijama s udaljenim područjima do kojih dolazi tijekom eneolitika (Frieman 2012: 449-452) te je s tom opaskom o sjevernoj Europi kao prilično kompaktnom prostoru koji aktualne impulse prima i lokalno prilagođava na sebi svojstven način prigodno zaključiti dio izlaganja koji se tiče sjevernoeuropskih krajeva.

Slika 5. Usporedba kremenog bodeža u obliku ribljeg repa i njegovog brončanog uzora (preuzeto iz Frieman 2012: 443).

4.2. Indoeuropeizacija istočne i srednje Europe s posebnim osvrtom na prostor Hrvatske

Dok je na prostoru sjeverne Europe, kako je upravo prikazano, eneolitik dio kompaktne cjeline i mnogi autori ga ne izdvajaju kao zasebnu fazu u razvoju tamošnjih prapovijesnih zajednica što je, ovisno o pojedinom području, više ili manje opravdano, na prostoru Podunavlja situacija je dijametralno suprotna. Izdvajanje eneolitika kao samostalne faze ovdje je potpuna nužnost zbog specifičnog geografskog položaja koji Podunavlje i čitav Balkan čine tranzitnom zonom, prirodnim spojem između već spomenutih istočnih stepa i sredozemne i kontinentalne Europe. Nikako se ne radi o nekoj kratkoj i usputnoj prijelaznoj fazi, već o jasno izdvojenom periodu dugog trajanja od otprilike tisuću godina, od kraja 4. tisućljeća do kraja 3. tisućljeća pr. n. e. (Tasić 1995: 14).

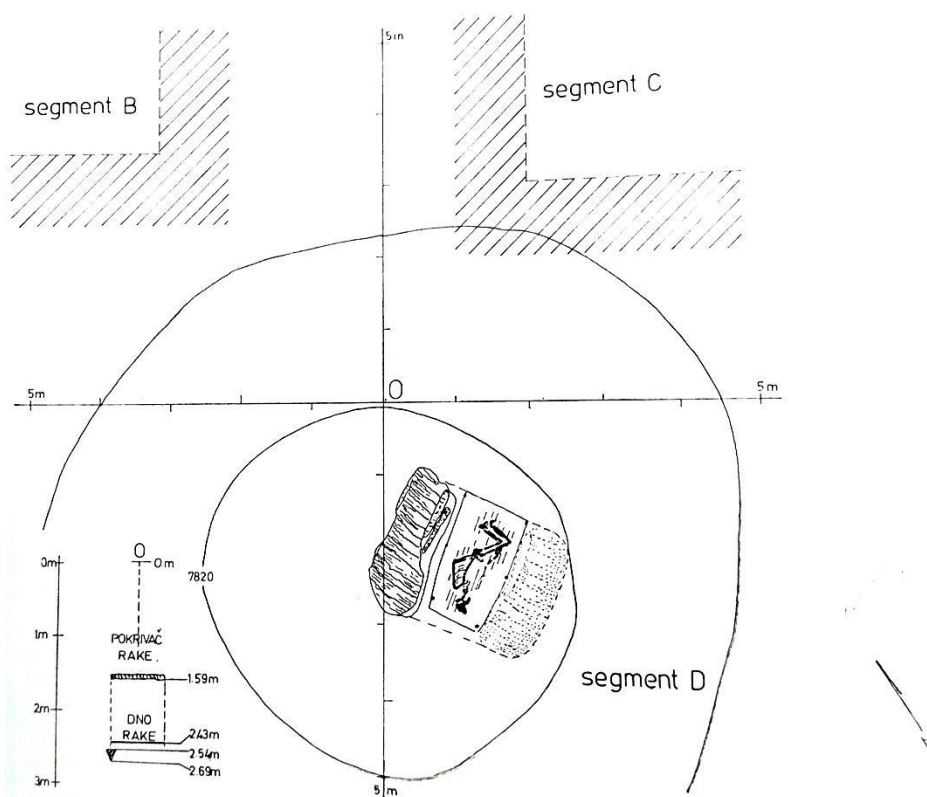
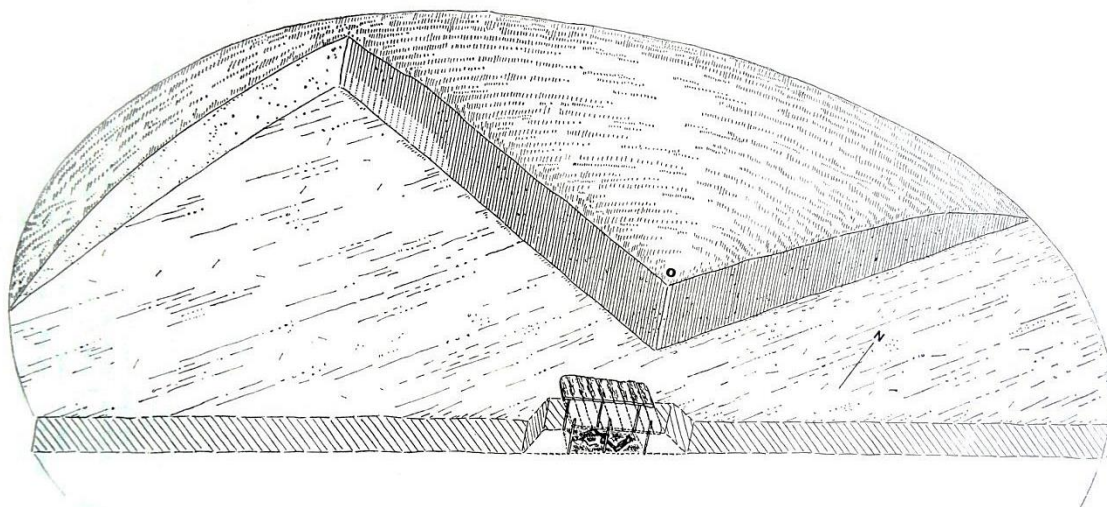
Već u monumentalnoj "Praistoriji jugoslavenskih zemalja" istaknuto je da indoeuropeizacija Podunavlja nikako ne znači *isključivo* doslovne migracije ("indoeuropsku seobu") novog stanovništva s područja istočnije od delte Dunava prema zapadu, već se radi o složenom procesu koji, manje ili više istovremeno, uključuje i razmještanje populacija i trgovinu i razmjenu, kako proizvoda tako i ideja (Jovanović 1979a: 404–405). Neki od najranijih tragova veza sa stepskim kulturama u Karpatskoj kotlini pronađeni su u okviru kultura Tiszapolgar i Salcuța, a među najreprezentativnijim nalazištima su rumunjska nekropola Decia Mureșului, ostava iz Kladova u kojoj su pronađena 22 duga kremenena noža i jedna križna sjekira od bakra te tumul s ukopom s okerom u Cainari u Moldaviji (Tasić 1983: 18–19; Jovanović 1976: 10). Relativno rani arheološki nalazi koji bi upućivali na intenzivne kontakte dolaze s područja kulturnog kompleksa Cucuteni-Tripolje, iz faze Cucuteni A3 i Tripolje B1, i vremenski odgovaraju drugoj fazi stepske, crnomorsko-kaspijske kulture Srednji Stog koja je trajala od oko 4500. do oko 3500. godine pr. n. e. (Mallory 2006: 253), pa je jasno da je područje Balkana primalo utjecaje iz stepskog područja i prije nego što možemo uočiti populacijska kretanja (Jovanović 1979a: 405–409), što bi se vremenski slagalo s tumačenjima M. Gimbutas. Štoviše, kontakti su očigledno postojali i u drugom smjeru, pa tako neka istraživanja pokazuju da je bakar dopreman u područje Srednjega Stoga iz Balkana i Podunavlja, vjerojatno upravo posredstvom tripoljskih zajednica (Mallory 2006: 254). Anthony vrijeme kasne Cucuteni A3 / Tripolje B1 faze, otprilike 4300.–4000. godine pr. n. e., opisuje kao "podunavsku krizu" kada naglo dolazi do potrebe za utvrđivanjem naselja, kao i

do značajnog rasta populacije, što se možda može objasniti bijegom stanovništva s područja istočnije Gumelnița kulture, no već u fazi Tripolje B2 dolazi do konsolidacije i nestanka opasnosti (Anthony 2007: 230–235). Prihvatajući pojam "stare Europe" koji je uvela M. Gimbutas, Anthony stupanj Tripolje B2 vidi kao trenutak početka mirnog suživota autohtonih i novopridošlih populacija koje iz takvog odnosa izvlače uzajamnu privrednu korist, no i nakon toga povremeno uočavamo horizonte uništenja koji se možda mogu protumačiti sukobima i pljačkaškim pohodima (Anthony 2007: 236–239).

Z. Hincak prije nekoliko je godina antropološkim i antropometrijskim analizama pokušala provjeriti teorijske ideje o pojavi prvih indoeuropskih populacija na tlu današnje Hrvatske. U ispitivanje je bilo uključeno devet kostura ranoneolitičke starčevačke kulture te sedam ranobrončanodobne vučedolske kulture, s arheoloških nalazišta Vučedol, Vinkovci-Hotel, Vinkovci-Nama te Jaruga-Godevo pokraj Slavenskog Broda (Hincak 2005: 86). Iako su rezultati iznjedrili neke zanimljive zaključke o mogućim rodbinskim vezama i patologiji pokojnika, broj uzoraka bio je premalen, a njihova DNA previše oštećena da bi analiza mogla imati veće statističko značenje. Ovakva istraživanja svakako imaju veliku vrijednost, no njihov pun potencijal moguće je ostvariti samo ako se analizira što veći broj uzoraka kako bi se mogli donijeti sveobuhvatniji zaključci (Hincak 2005: 86, 200).

Tumuli, element koji se uobičajeno uzima kao prvi indikator stepskih utjecaja, na prostoru Podunavlja pojavljuju se u kasnom eneolitiku, na prijelazu u brončano doba, a neke procjene govore o oko tisuću humaka na području današnje Srbije te oko četiri tisuće u mađarskom sjevernom Potisju (Tasić 1983: 23). Nažalost, tek je mali broj istražen. Stariji horizont tumula, od kojih se na prostoru srpskog Podunavlja ističu Jabuka kod Pančeva, Vojlovica, Vatin, Čoka, Rogojevac, izravno je vezan za stepske pogrebne običaje kulture grobova u jami i sadrži jedan skeletni zgrčenac u jami s okerom u osnovi tumula, dok mlađi horizont sadrži spalište, kao što to pokazuje primjerice tumul badenske kulture Arađanska humka kod Mokrina te tumuli u Vojki i Batajnici (Tasić 1983: 24–26; Jovanović 1976). U središnjem i centralnom dijelu Karpatskog bazena spaljivanje pod tumulima javlja se ranije nego u Podunavlju, a primjerice u nekropolama kulture Tiszapolgar u Tibavi i Lučky istovremeno se javlja skeletni i paljevinski ukop. S druge strane, paljevinski ukop u Podunavlju nije zabilježen južnije od Dunava, s izuzetkom tumula kod Bara u Crnoj Gori, no zato je južnije,

na području Grčke, paljevinski ukop poznat već u neolitik i ranom eneolitu u okviru kulture Larisa (Tasić 1983: 26–27).

Slika 6. Rekonstrukcija i tlocrt tumula u Vojlovici (preuzeto iz Jovanović 1976: 14, 16).

Širenje metalurgije vrlo je dobar indikator promjena. Metalurgija bakra na prostoru današnje južne Srbije intenzivirala se već u kasnoj fazi neolitičke vinčanske kulture koja u vrijeme svog odumiranja koegzistira s naseljima kompleksa Bubanj-Salčuța-Krivodol čija naselja već pokazuju stepske elemente, a djelomično vremenski odgovaraju i kasnoj lendelskoj kulturi na području Srijema i Slavonije (Tasić 1995: 11). U tom kontekstu treba promatrati i istovremene nalaze od zlatnog lima poput onih iz bogate nekropole u bugarskoj Varni (Tasić 1995: 11). Svi nalazi navode na smještanje ekspanzije stepskih populacija bliskih kultur grobova u jami u vrijeme od rane faze badenske kulture pa sve do rane faze vučedolske kulture, odnosno početka ranog brončanog doba, što bi značilo da izravni prodor završava vrlo vjerojatno prije konačnog formiranja katakombne kulture koja je naslijedila kulturu grobova u jami, a s kojom vučedolska pokazuje određene zajedničke elemente, i biva zamijenjen socioekonomskim interakcijama, dok bi u geografskom smislu to širenje započelo na prostoru Moldavije i Dobrudže, a na zapadu završilo na prostoru istočnog Potisja, odnosno na ušću rijeke Tamiš u Dunav (Jovanović 1979b: 395, 405–412; Garašanin 1961: 16–20). Brojni tumuli koji se nešto kasnije, tijekom srednjega eneolitika, počinju pojavljivati u ravninama na prostoru Moldavije, Vlaške, Banata i istočnoga Potisja ukazuju na teritorijalno širenje nositelja kulture grobova u jami na prostor jugoistočne Europe te dolazi do miješanja s autohtonim kulturnim grupama, što se lijepo vidi na primjeru nekropole u okolini Vraca na sjeverozapadu Bugarske (Jovanović 1979a: 405–410). Ondje je najvjerojatnije autohtono stanovništvo preuzelo pogrebne običaje ukapanja pod tumulima, u pravokutnim grobnim jamama s drvenim poklopcima i mjestimičnu upotrebu okera, dok grobni inventar uključuje keramičke oblike kulture Coțofeni te bakrene i zlatne naušnice, što ukazuje na lokalnu tradiciju (Jovanović 1979a: 407–410).

Drugim riječima, kroz čitavo trajanje eneolitika, pogotovo u zapadnijim područjima Balkana, radi se o više ili manje paralelnom životu kultura koje pokazuju određene nove utjecaje i onih čiji materijal pokazuje potpuno autohtonu prirodu koja se nastavlja na stariju neolitičku tradiciju, u prvome redu u obliku kompleksa Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr. Na području središnje Hrvatske u ranom se eneolitiku može definirati takozvani tip Seče sopotske kulture koji je u svakom slučaju potpuni nastavak neolitičke tradicije (Čataj 2016: 181). "Sudar" novoga i staroga posebno dolazi do izražaja u srednjoj i kasnoj fazi eneolitika. Tako se Boleráz-Černavoda III (pri čemu se potonja prostire do južnoga Banata i u keramografiji

pokazuju iznimne stilske sličnosti s Bolerázom), Baden i još neke kulturne grupe završnog eneolitika, u prvom redu Retz-Gajary, tumače vrlo različito, pri čemu bi potonja bila rezultat transhumantnih stočarskih kretanja na području od Alpa do Karpata, a ranije navedene bile bi više ili manje izravan rezultat migracijskih tendencija i možda ih se donekle može promatrati u kontekstu teze N. Kalicza o migraciji anatolskog stanovništva preko Balkana do srednje Europe, dakako ne u njezinom izvornom i vrlo doslovnom obliku (Jovanović 1979a: 409–411, Tasić et al. 1979: 418–419, Kalicz 1963: 80–83). Daljnji razvoj eneolitika, od badenske preko kostolačke do vučedolske kulture, može se smatrati daljnjom autohtonom evolucijom, odnosno možemo reći da u konačnici rano brončano doba na ovim prostorima nastaje kao konsolidacija autohtonih i indoeuropskih kulturnih elemenata, što se zorno može vidjeti ponajprije u materijalu i pogrebnom ritusu vučedolske kulture te pokazuje da eneolitik Balkana nije moguće tumačiti jednostrano. Ovdje treba spomenuti i dinamiku širenja novih impulsa dalje prema zapadu. Anthony smatra da neka naselja kulture zvonastih pehara smještena oko Budimpešte, zapadno od istočnomađarskih naselja koja se mogu pripisati kulturi Jamna, a koja su datirana u otprilike 2800.–2600. godinu pr. n. e., predstavljaju direktnu poveznicu između istočne kulture grobova u jami i zapadnih područja poput Moravske i Bavarske u koja pristižu keramički oblici i grobni prilozi kakvi se vežu za srednje Podunavlje, odnosno da se ti lokaliteti nalaze na pravcu ekspanzije kulture grobova u jami kojim su se impulsi širili prema zapadu i sjeveru Europe (Anthony 2007: 367). Što se pak ekspanzije u smjeru istoka tiče, ona se dogodila nešto kasnije od prodora na zapad, u okviru kulture Srubnaja, crnomorsko-kaspijske nasljednice kulture grobova u jami, te u okviru kulturnog kompleksa Andronovo čiji zapadni rub rasprostiranja graniči s istočnim prostorom Srubnaje. Grupa Andronovo, uključujući iznimno važno nalazište Sintashta čiji se pogrebni ritus objasnio usporedbom sa staroindijskim epovima, gotovo se općeprihvaćeno smatra izvorištem indoiranskih zajednica (Mallory 2006: 291). Prodor u drugu istočnu kulturu koja se smjestila uz Altajsko gorje, Afanasjevo, nije sasvim jasan iako elementi materijalne kulture poput ukapanja pod kurganima (s krugom kromleha i četverokutnim kamenim ogradama oko tumula), ali i tjelesni tip pokojnika upućuju na iznimno bliske veze s kulturom grobova u jami (Mallory 2006: 287). Međutim, između ove dvije kulture postoji popriličan geografski jaz od gotovo dvije tisuće kilometara, od Urala do Jeniseja. Ipak, moguće je da je ta praznina rezultat neistraženosti, a ne nepostojanja relevantnih arheoloških nalaza.

Od navedenih podunavskih kulturnih grupa, upravo badenska, koja na sjeveru svog prostora rasprostiranja uvelike dotiče kulturu kuglastih amfora, zaslužuje posebnu pozornost kao prva kultura koja je sigurno definirana kao indoeuropska na prostoru današnje Hrvatske, međutim ostaje problem relativno loše istraženosti i prilično malog broja objavljenih istraživanja, za razliku od velikih objavljenih korpusa materijala iz južne Bačke, Mađarske i Slovačke (Dimitrijević 1979a: 183-184). Takvo se stanje donekle ublažilo tijekom posljednjih nekoliko godina, pri čemu u prvom redu treba spomenuti neobjavljene doktorate Z. Hincak i Ž. Brnića koji se, svaki na svoj način, bave najranijim indoeuropskim horizontom na prostoru Hrvatske. U interpretaciji badenske kulture ipak nema potpunog konsenzusa oko njezinog postanka, kao ni kronološkog položaja, a njezina rasprostranjenost na golemom geografskom prostoru od Labe i Visle do Save i Dunava, odnosno od istočnih Alpa i Vltave do Tise i Morave, dovela je do terminološke neusklađenosti već u samom imenovanju ove kulturne pojave (Dimitrijević 1979a: 185). Tako se uz najčešći naziv badenska kultura pojavljuje i opisni termin kanelirana keramika, što je zastupljeno u prvom redu u slovačkoj literaturi, te pecelska kultura (njem. Pécelser Kultur) u mađarskoj literaturi.

Slika 7. Nekoliko nalaza badenske kulture s prostora Hrvatske. S lijeva na desno: plosnata lepezasta sjekira od bakra (nepoznato nalazište), vretenasta amfora ("Fischbutte") iz Sarvaša i zidna posuda – model kupolaste peći s nalazišta Vučedol-Gradac. Preuzeto s internetske stranice izložbe "Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije".

Neki prapovjesničari ovu kulturu smještaju u rani eneolitik, drugi u srednji, dok neki inzistiraju na kasnoeneolitičkoj dataciji koja bi potpuno isključivala bilo kakav izravan dodir s kulturom Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr (Težak-Gregl 1987: 73). N. Tasić smatra da se badenska kultura razvila iz kompleksa Boleráz-Cernavoda III i neposredni je nasljednik vinčanske kulture na prostoru Srbije, smještajući je tako u vrijeme neposredno nakon kulture Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr (kako su to smatrali i, primjerice, M. Garašanin, B. Brukner, B. Jovanović te mnogi mađarski, slovački i rumunjski autori), dok S. Dimitrijević drži da je badenska kultura istovremena Tiszapolgár-Bodrogkeresztúru (Dimitrijević 1979a: 186–188). U svrhu razumijevanja ovakvih tumačenja treba pojasniti da B. Jovanović najranije stepske impulse smješta već u period vrlo kasne vinčanske grupe, u stupanj Vinča-Pločnik II koji stavlja u isti vremenski kontekst kao kasnu kulturu Tiszapolgár i stariju fazu kulture Bodrogkeresztúr, vrijeme ravnih grobova s okerom te početak trajanja kulturnog kompleksa Bubanj-Hum-Salčuța (Jovanović 1979b: 392).

Badenska se kultura na prostoru Podunavlja pojavljuje nedugo nakon vremena "sudara" neolitičkih stečevina s ekonomijom baziranom na stočarstvu i razvoju metalurgije, pri čemu promjena privredne osnove sa sobom neminovno povlači i promjene u religioznim te društvenim svjetonazorima, na način da zajednice više nisu organizirane rodovski, već se približavaju plemenskom ustroju uz postupno izdvajanje specijaliziranog ratničkog i zanatskog sloja (Tasić et al. 1979: 459). Među najranijim lokalitetima na kojima se eksploatirao bakar već u vrijeme vinčanske kulture, na prijelazu iz stupnja Vinča-Tordoš u stupanj Vinča-Pločnik, jest Rudna Glava kod Majdanpeka u Srbiji, dok se u srednjoj Europi prvi bakreni predmeti pojavljuju u zapadnoj Slovačkoj, u fazi Brodzani-Nitra lendělske kulturne grupe (Brukner 1974: 113).

Međutim, potrebno je napomenuti da na lokalitetima same badenske kulture metalurški nalazi nisu zastupljeni u znatnom broju, no oprema za lijevanje danas je poznata s više lokaliteta. U badenskom naselju u Dobanovcima pronađena je peć za lijevanje bakra, a boleraški horizont na mađarskom lokalitetu Lánycsók–Egettmalom iznjedrio je tri male posude korištene prilikom taljenja (Težak-Gregl 1987: 78) koje A. Durman tumači kao otvorene kalupe za lijevanje plosnatih sjekira (Durman 2006: 29). Od iznimne je važnosti naselje kasne badenske kulture na lokalitetu Donja Vrba–Saloš u blizini Slavenskoga Broda (Lozuk 1995: 55–58), na

kojemu su otkopane trideset i dvije jame u kojima su pronađeni ostaci triju metalurških peći, trinaest cijelih ili fragmentarno očuvanih otvorenih kalupa za lijevanje plosnatih sjekira, dvije posude za topljenje metala te šest manjih posuda s izraženim oštećenjima na unutarnjoj strani koja su nastala uslijed izloženosti visokim temperaturama (Durman 2000: 96–97).

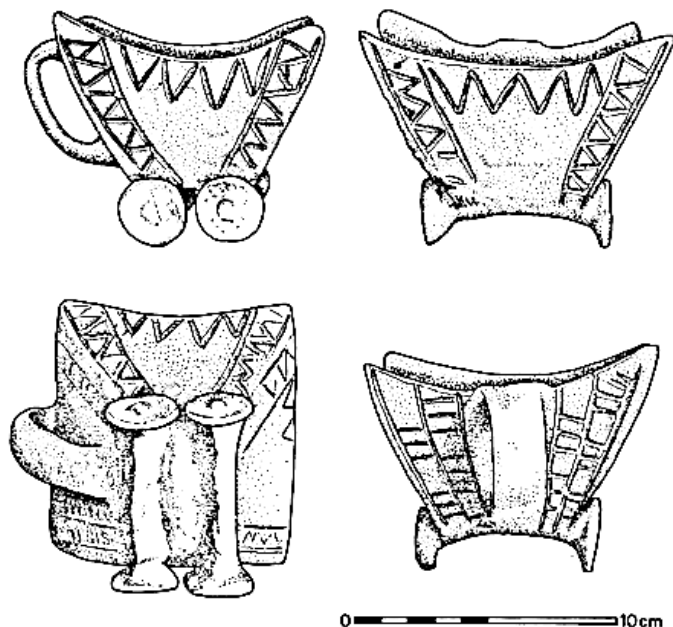
Od metalnih predmeta ističe se nalaz bakrenog bodeža (s udjelom arsena u sastavu materijala) u badenskom stambenom horizontu na lokalitetu Vučedol-Streimov vinograd, a za njega nema izravnih paralela, no možda se ponajbolje može usporediti s nekim bodežima s lokaliteta kulture Bodrogkeresztúr, kompleksa Bubanj-Krivodol-Salčuța te kulture Cucuteni, pa se može pretpostaviti kako je riječ o importu (Težak-Gregl 1987: 77–78). Prvi se bakreni bodeži, ili više vjerojatno noževi, pojavljuju u kontekstu grupe Lažnany na prostoru Slovačke, za što se izravne paralele mogu pronaći u paljevinskim ukopima kasne kulture Tripolje u ukrajinskim stepama (koja se u toj kasnoj fazi preobražava u hibridnu kulturu Usatovo, ili Foltești-Usatovo, kako se naziva u rumunjskoj literaturi, na području od donjega Dnjestra do ušća Dunava), međutim formiranjem horizonta Boleráz te potom i klasične badenske kulture na kraju trajanja grupe Lažnany proizvodnja predmeta od bakra kao da zamire (Težak-Gregl 1987: 76–77).

Od drugih bakrenih nalaza na badenskim lokalitetima poznate su sjekire (čija pripadnost badenskoj kulturi nije uvijek posve sigurna), zatim igle, dlijeta i šila, cjevaste perle od tankoga lima, puncirana limena dijadema iz Vörsa u Mađarskoj, dvije ogrlice od žice iz dvojnog groba u austrijskom Leobersdorfu te nakitna garnitura pronađena u dvojnog grobu u Velvaryju u središnjoj Češkoj (Težak-Gregl 1989: 74–76). Od navedenih nalaza, za odnos badenske s drugim kulturama posebno je zanimljiva dijadema iz Vörsa pronađena *in situ*, oko glave pokojnika, s obzirom da za ovaj nalaz uopće nema poznatih paralela u Karpatskoj kotlini, već se one nalaze u egejskom i anatolskom halkolitiku (Biblos, Alaca Hüyük, Kreta, Troja) gdje se pojavljuju slični primjerci iskovani od zlatnog ili bakrenog lima (Težak-Gregl 1987: 75). Upravo je ovo jedan od nalaza koje N. Kalicz koristi u argumentiranju svoga stava o anatolskom podrijetlu badenske kulture. Donekle srodan ovakvoj dijademi je i nalaz malih bakrenih torkvesa, oblika tipičnijeg za ranobrončadobnu metaluršku produkciju, u istočnoj Austriji, i to osam komada u grobnim cjelinama i jednog u ostavi, koje B. Ottaway opisuje

kao dio badenske kulture (Težak-Gregl 1987: 75). Torkves se pak na prostoru Karpatske kotline pojavio već ranije, u rumunjskoj nekropoli Decia Mureşului koja se ranije opisivala kao bodrogkereszturska (Težak-Gregl 1987: 75), a Jovanović taj lokalitet opisuje kao rezultat prvog vala stepskih utjecaja u jugoistočnoj Europi i najbliže paralele vidi u pricrnomorskim nekropolama poput one u Mariupolju i srodnim nekropolama u području uz rijeku Dnjepar (Jovanović 1979a: 408). S takvim se mišljenjem podudara i tumačenje M. Garašanina koji nekropolu Decia Mureşului vidi kao manifestaciju prodora nositelja kulture grobova u jami daleko na zapad (Garašanić 1961: 7–11), ne samo u ekonomskom, nego i u migracijskom smislu (Tasić 1983: 18).

N. Tasić naglašava da su promjene u određenim manifestacijama materijalne i duhovne kulture između neolitičkih i eneolitičkih kulturnih grupa ponekad toliko velike da se ne mogu objasniti pukom promjenom stila, već je u objašnjenje nužno uvesti novi populacijski element (Tasić 1967: 9). S takvim se gledištem slaže i A. Durman koji badensku kulturu uvelike vidi kao izravnu migraciju stanovništva, motiviranu u prvom redu klimatskim i okolišnim faktorima koji su utjecali na kretanje pojedinaca, ali i većih grupa i čitavih zajednica koje su bile orijentirane na transhumantno stočarstvo⁵. U prilog ovakvoj prirodi badenske kulture zasigurno govori i znameniti nalaz keramičkog modela kola sa četiri kotača iz groba br. 177 u Budakalászu koji predstavljaju prvi dokaz o prisutnosti kola u Panonskoj nizini, iako ne i prisutnost konja kao tegleće životinje (Dimitrijević 1979a: 218), a još jedan slični model kola pronađen je u Szigetszentmártonu.

⁵ Usmeno priopćenje prof. dr. sc. A. Durmana.

Slika 8. Šalica u obliku kola sa četiri kotača iz Szigetszentmártona u Mađarskoj (preuzeto iz Whittle 1996: 125).

Još jedan argument u prilog stranom podrijetlu badenske kulture predstavlja tumul poznat kao Arađanska humka kod Mokrina u Srbiji, vjerojatno najznačajniji ukop badenske kulture pronađen na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Radi se o paljevinskom ukopu pod tumulom visine oko četiri metra, u čijem je središtu bio smješten vrč s trakastom ručkom u funkciji urne u kojemu je bio pepeo pokojnika. Kao prilog pronađena je zdjela s dvije ušice koja se može pripisati tipu Hödmezövásárhely badenske kulture (Dimitrijević 1979a: 204). Ovaj ukop uvodi paljevinski ukop pod tumulima na podunavski prostor, a pojedinačni paljevinski ukopi, iako ne pod tumulima, utvrđeni su jedino na sjeveru Panonske nizine.

Potrebno je primijetiti da se od rane klasične faze badenske kulture pogrebni ritus mijenja te u nekropolama poput one u Bogojevu u Bačkoj susrećemo inhumacijske ukope, zgrčence, uključujući i jedan dvojni grob, što upućuje na prekid u tradiciji koju je rana, boleraška faza badenske kultura donijela sa sobom u Karpatsku kotlinu, pa se može pretpostaviti da je razlog tome jaki vinčanski i sopotski supstrat koji je prevladao (Dimitrijević 1979a: 202–203). Međutim, paljevinski se ukop ponovno javlja u kasnim fazama badenske kulture, što je

vidljivo u paljevinskim ukopima u nekropolama Budakalász i Center kod Ózda. Potonja je nekropola, smještena na sjeveru Mađarske, iznjedrila grob br. 3 koji se sastojao od jame omeđene kamenjem, a koji je sadržavao tri antropomorfne urne koje predstavljaju jedan od najprepoznatljivijih badenskih nalaza uopće (Dimitrijević 1979a: 204).

Boleráz, odnosno početni horizont badenske kulture, prepoznat je tijekom prijelaza sa srednjega na početak kasnoga eneolitika, a Ž. Brnić ne ulazi u genezu badenske kulture, već se koncentrira na činjenicu da se može pratiti jasan razvoj kostolačke kulture iz badenske te potom vučedolske iz kostolačke (Brnić 2011). U tom razdoblju dolazi do kvalitativnih i kvantitativnih promjena koje se više ne mogu objasniti unutar autohtonog i kontinuiranog razvoja, već je nužno u obzir uzeti strane utjecaje i prodore stranih populacija na prostor Karpatske kotline. Autor smatra da I. stupanj badenske kulture (Boleráz), kao i II. stupanj, predstavljaju prijelazni period iz srednjega u kasni eneolitik čija se pojava može definirati kao početak III. faze badenske kulture (Brnić 2011: 9–10).

Kada se govori o badenskoj kulturi, nju je svakako nužno sagledati u odnosu na ostale eneolitičke kulture s kojima je bila u prostornom ili vremenskom doticaju, a o njihovoj genezi i kasnijem odnosu postoje određeni prijepori baš kao i u slučaju same badenske kulture. Tako u slučaju lasinjske kulture S. Dimitrijević vidi autohtoni razvoj na temelju vinčanske, sopotske i lendelske kulture, izvan područja koje zauzima badenska, dok J. Korošec pak smatra da je lasinjska kultura kao pojava zapravo badenizirana lendelska, odnosno "alpski facijes lendelske kulture", u kojoj je autohtoni supstrat izvršio iznimno velik utjecaj (Tasić et al. 1979: 420, Dimitrijević 1979b: 137–138), sa čime se slaže N. Tasić koji govori o sezonskom transhumantnom stočarstvu na geografski golemom potezu od alpskih padina do prostora zapadno od planinskog sustava Krndija-Dilj u zapadnoj Slavoniji (Tasić 1995: 69). Ovakva raznolikost u gledištima još jednom dobro pokazuje koliko je svaka od eneolitičkih pojava na promatranom prostoru kompleksna.

Što se tiče središnje Hrvatske, do prije nekoliko godina badenska kultura, odnosno njezina početna faza Boleráz, nisu se ni spominjale i nije bilo poznatih lokaliteta iz navedenog perioda, no najnovija istraživanja ukazuju na prisutnost badenskog ili nekog vrlo sličnog istovremenog kulturnog fenomena. U tom kontekstu dosad postoji sedam radiokarbonskih datuma s pet nalazišta koji pripadaju vremenu između 3696 i 3088 kal. pr. n. e. (Čataj 2016: 185).

Tim datumima pripada materijal pronađen tijekom istraživanja lokaliteta Turčišće-Gradišće 2013. godine, kada su pronađene tri jame koje su sadržavale keramiku karakterističnu za horizont Boleráz, što je potom i potvrđeno radiokarbonskom analizom ostataka ugljena (Čataj 2016: 186). Na lokalitetu Barbarško nema dovoljno dokaza da se radi baš o ovoj kulturnoj pojavi, osim činjenice da datum odgovara vremenu horizonta Boleráz. Jednaka je situacija na lokalitetu Crkvišće-Bukovlje gdje se materijal iz jama većinom može pripisati lasinjskoj kulturi, a stratigrafski slojevi su veoma izmiješani. Lokalitet Virovitica-Batelije također je dao datume koji odgovaraju promatranom razdoblju, no keramografija nije pružila definitivni odgovor (Čataj 2016: 186–187).

Na lokalitetu Čakovec-Gornji Pustakovec jedan je datum izvorno objavljen kao lasinjski, no vrlo je ran te bi lako mogao pripadati horizontu Boleráz. Materijal pretežno pokazuje lasinjske karakteristike, no dva fragmenta su ponešto drukčija jer pripadaju velikim posudama ukrašenima dvama redovima kružnih rupa na isturenom vrpčastom ukrasu koji slijedi rub posude, slično keramici pronađenoj u kontekstu kulture ljevkastih pehara, ali i u kontekstu badenske kulture (Čataj 2016: 186). Sličan lonac pronađen je na lokalitetu Josipovac Punitovački-Veliko polje I nedaleko od Đakova, a koji sasvim sigurno pripada Boleráz horizontu, dok su analogni primjerci pronađeni na slovačkim lokalitetima Nitriansky Hradok i Bešenov te na rumunjskom lokalitetu Carcea-Viadukt koji se može pripisati horizontu Cernavoda III (Čataj 2016: 186). To ukazuje na postojanje dva horizonta u Gornjem Pustakovcu, lasinjskog i Boleráz, pri čemu spomenuti analizirani uzorak pripada mlađoj fazi na lokalitetu (Čataj 2016: 186).

Na ovom mjestu potrebno je spomenuti i apsolutne datume koje donosi isti autor (Čataj 2016), a koji se odnose na ranije spomenutu lasinjsku i kulturu Retz-Gajary na hrvatskim lokalitetima. Naime, iako je lasinjska kultura na tlu Hrvatske zastupljena na više od pedeset lokaliteta, raspoložemo sa samo osam radiokarbonskih datuma s pet lokaliteta, u rasponu od 4351. do 3366. kal. pr. n. e., pri čemu bi najraniji datumi možda pripadali ne ranoj lasinjskoj, nego prethodnoj sopotskoj kulturi, odnosno njezinom kasnom tipu Seče (Čataj 2016: 183–184). Kasnoeneolitička kultura Retz-Gajary na prostoru Hrvatske zastupljena je s tek nekoliko lokaliteta, no od izuzetne je važnosti zbog osobina materijala i kulturnog hijatusa između nje i vučedolske kulture, a koji nije popunjen lokalitetima koji bi se mogli datirati u vrijeme badenske ili kostolačke kulture. Iz tog je razloga predloženo dugo trajanje Retz-Gajary kulture na koju bi se tada izravno nastavljala vučedolska, međutim objavljeni datumi i nešto materijala koji pokazuje sličnosti s ranom badenskom kulturom takvu tezu ne podupiru. Lokaliteti Barbarsko, Virovitica-Batelije i Virovitica-Korija dali su rezultate između 3779. i 3483. kal. pr. n. e. te su oni nešto mlađi od onih s lokaliteta na istoku Hrvatske (3950–3600 kal. pr. n. e.), što se slaže s datuma iz Slovenije i Austrije (Čataj 2016: 188–189).

Konačno, potrebno je spomenuti i područje istočne jadranske obale koje je u kontekstu eneolitika posebno problematično. Naime, radi se o prostoru koji je i u nekim drugim prapovijesnim razdobljima slabije i neravnomjerno istražen te postoje prijepori oko datacije i periodizacije pojedinih kulturnih manifestacija, pa takvi problemi nisu zaobišli niti razdoblje eneolitika. Kako ćemo vidjeti, neke od teorija i interpretacija međusobno se posve isključuju.

Š. Batović smatra da se u primorskomu pojasu mogu razlikovati dvije faze eneolitika, od kojih prvu izjednačava s cetinskom kulturom koja se razvila na neolitičkom supstratu, bez populacijskog i kulturnog djelovanja izvana, čime objašnjava podrijetlo ornamentike cetinske keramike preko lasinjske kulture, dok drugu fazu, koja ne pokazuje kontinuitet temeljen na neolitičkoj podlozi, izjednačava s ljubljanskom kulturom koja se migracijama proširila prema jugu (Marijanović 1998; 2003: 93, 144). S. Dimitrijević pak jadranski tip ljubljanske kulture izjednačava sa cetinskom i obje smješta u ranu broncu, uzimajući kao jedan od dokaza zajednički horizont ljubljanske i cetinske kulture u špilji Tradanj u blizini Šibenika (Dimitrijević 1979c: 367–368). Poslije inicijalne protonakovanske te srednjoneolitičke nakovanske kulture, Dimitrijević uočava dva prodora kontinentalnih eneolitičkih grupa,

najprije u vidu lasinjske kulture koju on, prihvaćajući interpretaciju Č. Markovića, vidi u VI horizontu pećine Odmut, a njezinu tradiciju vidi u nekim oblicima cetinske kulture i izjednačava je s vremenom pojave vrpčaste keramike (Marijanović 2003: 93, 145). Drugi bi prodor odgovarao širenju vučedolskih populacija iz područja zapadne i središnje Bosne prema jugu i vremenu rasprostiranja jadranskog tipa ljubljanske kulture uzduž istočne jadranske obale, od Istre na sjeveru do Albanije na jugu, što bi izlazilo iz vremenskog okvira eneolitika jer ljubljanska kultura predstavlja eneolitičku tradiciju starijega horizonta ranoga brončanog doba i djelomično je usporedna sa cetinskom kulturom (Marijanović 2003: 93, 144). Tako bi eneolitik istočnoga Jadrana zapravo predstavljao svojevrsni vakuum koji bi se mogao pripisati malom obujmu arheološke građe te bi svako tumačenje ulazilo u sferu spekulacija (Dimitrijević 1979c: 368). Ovakvo kasno tumačenje cetinske kulture dijametralno je suprotno mišljenju koje iznosi Š. Batović, no sudeći prema rezultatima novijih istraživanja, to mišljenje također je neodrživo jer je cetinska kultura eneolitička pojava iz koje se potom razvija njezina klasična, ranobrončanodobna faza (Marijanović 2003: 144).

Prema B. Čoviću, do intenzivnih prodora novih elemenata koji se mogu povezati s indoeuropeizacijom dolazi za vrijeme trajanja nakovanske kulture preko donjeg Podunavlja, preko istočnog i središnjeg Balkana, pri čemu bi prvi val odgovarao protonakovanskoj kulturi, za što kao primjer navodi ostavu dugih kremenih noževa iz Lastve kraj Trebinja, a drugi se prepoznaje u uvođenju elemenata vrpčaste keramike (Marijanović 2003: 93).

Od iznimnih nalaza u jadranskom obalnom pojasu potrebno je izdvojiti dvije figurice pronađene na nalazištu Buković-Lastvine pokraj Benkovca. Iako su pronađeni samo prilično loše očuvani fragmenti, uočljivo je da se radi o pojednostavljenim, apstraktnim prikazima ženskog tijela svedenog na trokut, bez glave, ili je pak izvorno bila dodana glava od organskog materijala (Marijanović 2009: 36–40). Radi se o posve jedinstvenim nalazima na čitavoj istočnoj obali Jadrana, bez uporišta u nekoj starijoj tradiciji s obzirom na to da je figuralna plastika iznimno rijetka pojava u neolitiku istočne jadranske obale.

Marijanović ove figurice interpretira kao materijal završne faze hvarske kulture koja svojim trajanjem zalazi u eneolitik te ih tipološki povezuje s vrlo sličnim figuricama badenske kulture, kao i s nalazima vinčanske i vučedolske kulture. S takvim tumačenjem u vezu dovodi i keramografiju nalazišta Ravlića pećina IIC koja pokazuje tipološke veze s badenskim kulturnim kompleksom iako je od njega, dakako, poprilično prostorno udaljena (Marijanović 2009: 41–42). Primjer je ovo koji još jednom pokazuje svu složenost prostorno-vremenskih odnosa u periodu eneolitika, razdoblju kada kulturne i materijalne stečevine brišu granice između zajednica na golemim geografskim prostorima Europe i Azije.

ZAKLJUČAK

Kada je James Parsons 1767. godine objavio svoje djelo "Ostatci Jafeta, to jest povijesna istraživanja o srodnosti i podrijetlu europskih jezika" i izradio liste usporedbi leksika raznih jezika, ili kada je Sir William Jones 1786. godine održao predavanje na kojemu je izrekao svoju znamenitu izjavu o srodnosti sanskrta s latinskim i grčim jezikom, nitko nije očekivao da će se o toj temi s velikim zanimanjem govoriti i nekoliko stoljeća kasnije – i ne samo govoriti, već će se i lomiti koplja i vrlo gorljivo raspravljati, a ponekad i osporavati i omalovažavati.

U narednih nekoliko stoljeća, indoeuropeistika se ubrzano razvijala i obuhvatila i arheologiju i lingvistiku. Preživjela je i II. svjetski rat i dugi period politiziranja i iskrivljavanja svojih postignuća u ideološke svrhe, iako joj je nacistička arijevska teorija uvelike naštetila i dovela do gotovo potpunog isključenja pojma migracija iz arheoloških tumačenja. Danas ipak znamo da migracije treba uzeti u obzir, no isključivo zajedno sa čitavim nizom složenih društvenih i ekonomskih čimbenika. U tom smislu lingvistika, odnosno rekonstrukcija kao metoda poredbeno-povijesne lingvistike, može pružiti mnoštvo svjedočanstava o izgledu praindoeuropskog okoliša, njegovoj privredi i duhovnom životu, nerijetko dajući uvid i u aspekte koje arheologija sama za sebe ne može prepoznati u arheološkom materijalu. Tako se u sprezi arheologije i lingvistike odlično vidi potreba za interdisciplinarnim pristupom bez kojega indoeuropeistika niti ne može postojati. U prilog tome govori i velik broj teorija o podrijetlu, odnosno pradomovini Indoeuroljana, od kojih su neke interdisciplinarne, a neke se neuspješno pokušavaju osloniti isključivo na arheologiju ili lingvistiku.

Tijekom godina, iz mnoštva teorija izdvojile su se dvije koje su stekle najviše zagovornika – kurganska teorija o stepskom podrijetlu Marije Gimbutas te teorija o anatolijskoj pradomovini Sir Colina A. Renfrewa. Potonja još uvijek privlači zanimanje unatoč svom neodrživom vremenskom okviru, no danas se s popriličnom sigurnošću može reći da je okosnica kurganske teorije bila postavljena točno. M. Gimbutas doista jest pogriješila stavljajući preveliki naglasak na izravni prodor novih populacija, odnosno na migracije koje su promijenile etničku sliku svijeta te egalitarnu i matrijarhalnu prirodu neolitičkog, predindoeuropskog društva onoga što je nazvala "starom Europom", no prilikom kritiziranja takvih zamisli potrebno je uzeti u obzir da je Gimbutas kao znanstvenica, koliko god bila

revolucionarna, ipak bila proizvod svoga vremena i arheoloških trendova toga doba. Njezini nastavljači, James P. Mallory i David W. Anthony, ispravili su i reinterpretili slabe točke originalne kurganske teorije, pružajući tako vrlo sigurne dokaze za pradomovinu u crnomorsko-kaspijskim stepama i širenje indoeuropeizacije u prvom redu, iako ne i isključivo, migracijama i utjecajima kulture grobova u jami. Zahvaljujući nizu najnovijih genetičkih istraživanja, njihovi su zaključci potvrđeni i učvršćeni. Unatoč tome, nema sumnje da će problematika Indoeuropljanana uvijek ostati aktualna i otvorena za nove, manje ili više plauzibilne teorije, čak i usprkos tome što je sam Renfrew, na opće iznenađenje, na skupu održanom u čast Gimbutas potkraj 2017. godine napokon priznao da je Gimbutas bila u pravu. Ponukan aktualnim genetičkim svjedočanstvima koja su oborila anatolijsku teoriju, potvrdio je da su njegov model i kronologija koja iz njega proizlazi neodrživi kada se govori o širenju indoeuropske kulture i jezika.

Na prostoru Hrvatske, odnosno čitavog Podunavlja, rasprave o indoeuropeizaciji bile su vrlo žive u drugoj polovici 20. stoljeća, no u novije vrijeme nedostaje zanimanja za ovu tematiku, a posebno nedostaje istraživanja i objava na temu badenske kulture. Ta je kultura prepoznata kao prva indoeuropska pojava na ovim prostorima i kao takva svakako zahtijeva veću pozornost. Ipak, u posljednjih desetak godina dogodili su se bitni pomaci zahvaljujući istraživanjima i doktorskim disertacijama Zdravke Hincak i Želimira Brnića. Kada se tome pridoda vrlo jaka poredbena lingvistička škola koju pri Sveučilištu u Zagrebu predstavljaju Ranko Matasović i Mate Kapović, ostaje nada za daljnji razvoj indoeuropeistike i proučavanje indoeuropeizacije što, u konačnici, dovodi do boljeg razumijevanja kasnijih arheoloških i povijesnih razdoblja i civilizacija.

BIBLIOGRAFIJA

- Allentoft, M. E. et al. (2015) Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature* 522, 167–172.
- Anthony, D. W. & Brown, D. R. (1991) The Origin of Horseback Riding. *Antiquity* 65, 22–38.
- Anthony, D. W. (2007) *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press.
- Anthony, D. W. & Brown, D. R. (2017) Molecular biology and Indo-European linguistics: Impressions from new data. Preprint, <https://www.academia.edu/32927784> (pristupljeno 1.7.2018.)
- Arvidsson, S. (2006) *Aryan Idols: Indo-European mythology as ideology and science*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Bouckaert, R. et al. (2012) Mapping the Origins and Expansion of the Indo-European Language Family. *Science* 337, 957–960.
- Brnić, Ž. (2011) *Prodori stranih kultura u kasnom eneolitiku Karpatske kotline*. Filozofski fakultet u Zagrebu, neobjavljeni doktorski rad.
- Brukner, B. (1974) Rani i srednji eneolit. U: B. Brukner, B. Jovanović & N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 113–152.
- Chomsky, N. (2004) Language and mind: Current thoughts on ancient problems. Part I & Part II. U: L. Jenkins (ur.), *Variation and Universals in Bilingualism*. Amsterdam: Elsevier, 379–405.
- Čataj, L. (2016) Lasinja, Retz-Gajary and Boleráz? Radiocarbon dates and the sequence of Copper Age cultures in Central Croatia. U: J. Kovárník et al. (ur.), *Centenary of Jaroslav Palliardi's Neolithic and Aeneolithic Relative Chronology (1914-2014)*. University of Hradec Králové, Philosophical Faculty, 181–191.
- Dimitrijević, S. (1979a). Badenska kultura. U: A. Benac et al. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 183–234.
- Dimitrijević, S. (1979b). Lasinjska kultura. U: A. Benac et al. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 137–181.
- Dimitrijević, S. (1979c). Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali. U: A. Benac et al. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 367–379.

- Drews, R. (2017) *Militarism and the Indo-Europeanizing of Europe*. New York: Routledge.
- Durman, A. (2000) Počeci metalurgije na Brodskom području. U: Z. Živaković-Kerže (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomenika imena Brod*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 91–102.
- Durman, A. (2006) Simbol Boga i kralja. U: *Simbol Boga i kralja, katalog izložbe*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 11–86.
- Feist, S. (1932) The Origin of the Germanic Languages and the Indo-Europeanising of North Europe. *Language*, Vol. 8, No. 4. Linguistic Society of America, 245–254.
- Frieman, C. J. (2012) Flint Daggers, Copper Daggers and Technological Innovation in Late Neolithic Scandinavia. *European Journal of Archaeology* 15 (3), 440–464.
- Garašanin, M. (1961) *Pontski i stepski uticaji u Donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitskog u metalno doba (Elemente der Steppen- und Pontischen Einflüsse an der Unteren Donau und auf dem Balkan, an Übergang vom Neolithikum zur Früher Bronzezeit)*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu NS XV-XVI/1960-1961, 5–26.
- Gimbutas, M. (1963) *The Balts*. London: Thames & Hudson.
- Gimbutas, M. (1979) The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500-2500 B.C. *Archives suisses d'anthropologie générale, Geneve* 43(2). Reprint u: M. Robbins Dexter & K. Jones-Bley (ur.), *The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993. Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18, 1997*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man, 240–268.
- Gimbutas, M. (1980) The Kurgan Wave #2 c. 3400-3200 B.C. into Europe and the following transformation of culture. *Journal of Indo-European Studies* 8 (3 & 4). Reprint u: M. Robbins Dexter & K. Jones-Bley (ur.), *The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993. Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18, 1997*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man, 269–300.
- Gimbutas, M. (1986) Remarks on the Ethnogenesis of the Indo-Europeans in Europe. U: W. Bernhard, A. Kandler-Pálsson (ur.), *Ethnogenese europäischer Völker*. Stuttgart & New York: Gustav Fischer Verlag. Reprint u: M. Robbins Dexter & K. Jones-Bley (ur.), *The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe. Selected Articles from 1952 to 1993. Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18, 1997*. Washington D.C.: Institute for the Study of Man, 315–333.
- Gimbutas, M. (2001) *The Living Goddesses*. Berkeley: University of California Press.
- Haak, W. et al. (2015) Massive Migration from the Steppe was a Source for Indo-European Languages in Europe. *Nature* 522, 207–220.
- Hallgren, F. (2004) The Introduction of Ceramic Technology Around the Baltic Sea in the 6th millennium. U: H. Knutsson (ur.), *Coast to Coast - Arrival, Results and Reflections*:

Proceedings of the Final Coast to Coast Conference, 1-5 October 2002 in Falköping, Sweden. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis, 123–142.

Harrison, R. & Heyd, V. (2007) The Transformation of Europe in the third millennium BC: The example of "Le Petit-Chasseur I + III" (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift* 82 (2), 129–214.

Heyd, V. (2007). Yamnaya groups and tumuli west of the Black Sea. *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée. Série recherches archéologiques* 58 (1), 535–555.

Hincak, Z. (2005) *Najranija indoeuropska seoba, prema arheološkim nalazima u Slavoniji*. Filozofski fakultet u Zagrebu, neobjavljeni doktorski rad.

Jovanović, B. (1976) Tumuli stepske kulture grobova jama u Podunavlju. U: Đ. Bošković (ur.), *Starinar* XXVI/1975. Beograd: Arheološki institut, 9–24.

Jovanović, B. (1979a) Indoevropljani i eneolitski period Jugoslavije. U: A. Benac et al. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 397–416.

Jovanović, B. (1979b). Stepska kultura u eneolitskom periodu Jugoslavije. U: A. Benac et al. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 381–395.

Kalicz, N. (1963) *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*. Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Kapović, M. (2008) *Uvod u indoeuropsku lingvistiku*. Zagreb: Matica Hrvatska.

Krause-Kyora, B. et al. (2013) Use of domesticated pigs by Mesolithic hunter-gatherers in northwestern Europe. *Nature Communications* 4, article number 2348.

Kristiansen, K. (2000) *Europe Before History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kristiansen, K. et al. (2017) Re-theorising mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Culture in Europe. *Antiquity* 91 (356): 334–347.

Kuzmina, E. E. (2003) Origins of Pastoralism in the Eurasian Steppes. U: M. Levine, C. Renfrew & K. Boyle (ur.), *Prehistoric steppe adaptation and the horse. McDonald Institute Monographs*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 203–232.

Lane, G. S. (1970) Tocharian. Indo-European and Non-Indo-European Relationships. U: G. Cardona, H. M. Hoenigswald, A. Senn (ur.), *Indo-European and Indo-Europeans. Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Leksikografski zavod Miroslav Krleža – internetska stranica,
<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=41343> (pristupljeno 1.6.2018.)

- Lightfoot, D. (2006) *How New Languages Emerge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lozok, J. (1995) A problem of the Baden group Metallurgy at the site of Saloš–Donja Vrba near Slavonski Brod. U: P. Petrović, S. Djurdjekanović (ur.), *Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe*. Bor–Beograd, 55–58.
- Mallory, J. P. (2006) *Indoeuropljani, zagonetka njihova podrijetla: jezik, arheologija, mit*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mallory, J. P. (2013) Twenty-first century clouds over Indo-European homelands. *Journal of Language Relationship* 9, 145–154.
- Marijanović, B. (1998) Cetinska kultura - rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika. *Radovi Filozofskog fakulteta* 36/23 (1997).
- Marijanović, B. (2003) Eneolitik i eneolitičke kulture u Bosni i Hercegovini. Mostar: Sveučilište u Mostaru.
- Marijanović, B. (2009) First Eneolithic Idol Finds in Dalmatia. *Archaeologia Adriatica*, 3 (1), 35–49.
- Matasović, R. (2001) *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Mathieson, I. et al. (2015) Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians. *Nature* 528, 499–503.
- Muljačić, Ž. (1997) Sjaj i bijeda "kladističkog" modela (s posebnim osvrtom na sudbinu "rodoslovnog stabla" u romanistici). *Suvremena lingvistika* 43-44: 211–232.
- Muljačić, Ž. (2000) Model rodoslovnog stabla (s posebnim osvrtom na njegovu primjenu u romanistici i u slavistici. U: D. Stolac (ur.) *Riječki filološki dani III*, Filozofski fakultet u Rijeci: 243–264.
- Nichols, J. (1998) *The Origin and Dispersal of Language: Linguistic Evidence*. U: N. G. Jablonski, L. C. Aiello (ur.), *The Origin and Diversification of Language*. Berkeley: University of California Press, 127–170.
- Olausson, D. (2015) Burial in the Swedish-Norwegian Battle Axe Culture: Questioning the myth of homogeneity. U: K. Brink et al. (ur.), *Neolithic Diversities – Perspectives from a conference in Lund, Sweden*. Lund: Department of Archaeology and Ancient History, Lund University, 98–106.
- Renfrew, C. (1999) Time depth, convergence theory, and innovation in Proto-Indo-European: "Old Europe" as a PIE linguistic area. *Journal of Indo-European Studies* 27: 257–293.
- Renfrew, C. A. (1987) *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. New York: Cambridge University Press.

Sherratt, A. (1987) Cups That Cheered: The Introduction of Alcohol to Prehistoric Europe. U W. Waldren & R. C. Kennard (ur.), *Bell Beakers of the Western Mediterranean – Definition, Interpretation, Theory and New Site Data. The Oxford International Conference 1986*. Oxford: British Archaeology Reports, 81-114.

Sherratt, A. (1997) *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Princeton. New Jersey: Princeton University Press.

"Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije". Internetska stranica izložbe, <http://www.bastina-slavonija.info/TematskeCjeline.aspx?id=75> (pristupljeno 20.7.2018.)

Spretnak, C. (2011) Anatomy of a Backlash: Concerning the Work of Marija Gimbutas. *The Journal of Archaeomythology* Vol. 7, 25–51.

Tasić, N. (1995) *Eneolithic cultures of central and west Balkans*. Beograd: Draganić.

Tasić, N. (1983) *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Balkanološki institut Srpske akademije nauke i umetnosti.

Tasić, N. et al. (1979) Zaključna razmatranja. U: A. Benac et al. (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja III – eneolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 417–460.

Tassi, F. et al. (2017) Genome diversity in the Neolithic Globular Amphorae culture and the spread of Indo-European languages. *Proceedings of the Royal Society B*, 284: 20171540.

Težak-Gregl, T. (1987) Metalna produkcija badenske kulture. *Opuscula archaeologica* 11-12, 73–81.

Thieme, P. (1954) *Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache*. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse. Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, 1953 (11), 540–613.

Trigger, B. G. (1989) *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Whittle, A. W. R. (1996) *Europe in the Neolithic: The creation of new worlds*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wikimedia Commons – depozitorij fotografija,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Museum_f%C3%BCr_Vor-_und_Fr%C3%BChgeschichte_Berlin_031.jpg (pristupljeno 1.6.2018.)

YouTube kanal Orijentalnog instituta Sveučilišta u Chicagu – videozapis predavanja Sir C. Renfrewa, <https://youtu.be/pmv3J55bdZc> (pristupljeno 20.6.2018.)

Zamarovsky, V. (1965) *Tajne carstva Hetita*. Zagreb: Epoha.

POPIS TABLICA

Tablica 1. Različite verzije Schleicherove basne "Ovca i konji" na rekonstruiranom praindoeuropskom jeziku (preuzeto iz Mallory 2006: 21)	9
Tablica 2. Model genealoškog stabla Augusta Schleichera (preuzeto iz Mallory 2006: 22)	11
Tablica 3. Model valova Johannes Schmidta (preuzeto iz Mallory 2006: 23)	13
Tablica 4. Rekonstruirani praindoeuropski bezvučni, zvučni i aspirirani okluzivi i njihovi odrazi (preuzeto iz Kapović 2008: 172)	18
Tablica 5. Rekonstruirani praindoeuropski samoglasnici i njihovi odrazi u pojedinim jezicima (preuzeto iz Kapović 2008: 261–262)	19

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika 1. Neki prijedlozi o smještaju indoeuropske pradomovine (preuzeto iz Mallory 2006: 184)	25
Slika 2. Distribucija lososa i granica bukve prema lingvističkom svjedočanstvu (preuzeto iz Mallory 2006: 206)	33
Slika 3. Indoeuropska pradomovina prema kurganskoj teoriji. M. Gimbutas (preuzeto iz Mallory 2006: 235)	36
Slika 4. Tipična keramika kulture bojnih sjekira (preuzeto s internetske stranice Wikimedia Commons)	43
Slika 5. Usporedba kremenog bodeža u obliku ribljeg repa i njegovog brončanog uzora (preuzeto iz Frieman 2012: 443)	46
Slika 6. Rekonstrukcija i tlocrt tumula u Vojlovici (preuzeto iz Jovanović 1976: 14, 16)	49
Slika 7. Nekoliko nalaza badenske kulture s prostora Hrvatske. Preuzeto s internetske stranice izložbe "Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije"	52
Slika 8. Šalica u obliku kola sa četiri kotača iz Szigetszentmártona u Mađarskoj. Preuzeto iz Whittle 1996: 125	56